АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIV

2003

кн. 3

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, предлага кратка информация за новооткрити или новопостъпили в българските музеи находки, помества отзиви и рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, също и информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака (20 стандартни машинописни страници) вкл. научния апарат.

Научният апарат се представя по т. нар. оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транскрипция на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат според азбучния ред на фамилните имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви букви - *а, б, в* и т.н. или *a, b, c* и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието ѝ в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: „- В“ или съответно „- In“, а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956а: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956b: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, да бъдат номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително и при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е обозначението на линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат А4 и да издържат намаление, а снимките - не по- големи от 13 х 18 см. Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри.

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се представят на дискета на версия Win Word заедно с една разпечатка и илюстративен материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

Археологически институт с музей
на Българската академия на науките

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIV

2003

кн. 3

Археология ISSN 0324-1203
Орган на Археологическия институт с музей - БАН
Списанието е основано през 1959 г.

Главен редактор: Васил Николов

Редакционен съвет: Хенриета Тодорова, Георги Китов, Людмил Гетов, Александра Милчева, Димитър Овчаров, Людмила Дончева, Йорданка Юрукова

Редакционна колегия: Станислав Станилов (зам.-главен редактор), Мария Гюрова (секретар), Явор Бояджиев, Диана Гергова, Георги Кузманов, Сергей Торбатов, Живко Аладжов, Николай Овчаров, Иван Йорданов, Василка Герасимова

Литературен редактор: Мария Узунова, Виктория Петрова
Дежурен редактор: Станислав Станилов

Arheologia (Sofia)
Journal of the Institute of Archaeology with Museum - Bulgarian Academy of Sciences
This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Board: Henrieta Todorova, Georgi Kitov, Ljudmil Getov, Alexandra Milcheva, Dimitar Ovcharov, Ljudmila Doncheva, Jordanka Jurukova

Editorial Committee: Stanislav Stanilov (vice-editor-in-chief), Maria Gurova (secretary), Javor Bojadzhiev, Diana Gergova, Georgi Kuzmanov, Sergey Torbatov, Zhivko Aladzhov, Nikolaj Ovcharov, Ivan Jordanov, Vassilka Gerassimova

Typeset Editor: Maria Uzunova, Victoria Petrova
Critic reader: Stanislav Stanilov

Адрес на редакцията: Археологически институт с музей, Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas@techno-link.com
Address: Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna Str., Sofia 1000
fax: 988 24 05; e-mail: aim-bas@techno-link.com

На корицата:
Бронзова камбана на деспот Алексий Слав (първата половина на XIII в.) от Мелник.
Снимка: Росен Колев
On the cover:
The bronze bell of despot Alexius Slav from Melnik (the first half of the 13th century).
Photo: Rosen Kolev

©Археологически институт с музей, 2003

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Малгожата Гребска-Кулова. Балкано-анатолийски контакти през късния неолит (втората половина на VI хил. пр. Хр.) 5

СЪОБЩЕНИЯ

Александър Чохаджиев. Халколитни съдове с вътрешна дръжка - аргументи за една хипотеза 16
Иван Христов, Алексей Гоцев. Проучване на тракийското светилище в м. Турлата край Троян 21
Николай Марков. Керамична плочка със сцената „Възкресението на Лазар" от Рациария 30
Виолета Нешева. Деспот-Славовата кула-камбанария на църквата „Св. Никола" в Мелник 33
Василка Герасимова. Две камбани от Мелник с надписи от XIII в. 42
Евгени Дерменджиев. Водоснабдителните съоръжения до църква № 12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка) 50

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

Константин Тотев. Г. Атанасов. Св. Георги Победоносец. Култ и образ в православния Изток през Средновековието. Варна, 2001, 366 с., 244 обр. 60
Людмила Дончева-Петкова. В. Е. Флёрова. Образы и сюжеты мифологии Хазарии. Москва 2001, 155 с., 27 рис. 66

ПРЕГЛЕД

Мария Гюрова. Научна среща „Усвоеният свят на минералите през социалната и символична оценка на праисторическите технологии в Югоизточна Европа". 70
Мария Гюрова. Международен симпозиум „Праисторическа Тракия". Стара Загора, 30.09 - 04.10.2003 г. 71
Мария Рехо. Изложба „Златните векове на майоликата". София, АИМ-БАН, 2003 г. 74
Станислав Иванов. Национална научна конференция „Културата на Велики Преслав IX-XIV в.". 75

CONTENTS

STUDIES

Malgorzata Grebska-Kulova. Balkan-Anatolian Relations in the Late Neolithic (Second Half of the 6th Millennium BC) 5

REPORTS

Alexander Chohadjiev. Chalcolithic Vessels with an Interior Handle - Arguments in Favour of an Hypothesis 16
Ivan Hristov, Alexei Gotsev. Investigation of the Thracian Sanctuary in Turlata Locality near Troyan 21
Nikolai Markov. A Tile from Ratiaria Depicting „Lazar's Resurrection" Scene 30
Violeta Nesheva. Despot Slav's Tower-Belfry in the Church St. Nikola in Melnik 33
Vassilka Gerassimova. Two Bells with 13th Century Inscriptions from Melnik 42
Evgeni Dermendzhiev. The Water Supply Installations at Church N 12 on the Tsarevets Hill in Veliko Tarnovo 50

REVIEWS

Konstantin Totev. Г. Атанасов. Св. Георги Победоносец. Култ и образ в Православния изток през Средновековието. Варна, 2001, 366 стр., 244 обр. 60
Ljudmila Doncheva-Petkova. В. Е. Флёрова. Образы и сюжеты мифологии Хазарии. Москва 2001, 155 стр., 27 рис. 66

NEWS

Maria Gurova. „The Humanized Mineral World: towards Social and Symbolic Evolution of Prehistoric Technology in Southeastern Europe" ESF Exploratory Workshop, 3-6 September 2003 70
Maria Gurova. „Prehistoric Thrace" International Symposium. Stara Zagora, 30.09 - 04.10.2003 71
Maria Reho. „The Golden Age of Maiolica" Exibition. Sofia, AIM-BAS, 2003 74
Stanislav Ivanov. „The Culture of Veliki Preslav in the 9th - 14th Centuries" National Scientific Conference 75

Балкано-анатолийски контакти през късния неолит (втората половина на VI хил. пр. Хр.)

Малгожата Гребска-Кулова

През 1998 г. публикувах материал, посветен на късноеолитната рисувана керамика по долината на Струма (Гребска-Кулова 1998). В настоящата статия ще се спра върху произхода на тази керамика и ще докажа, че появата ѝ е била в резултат от продължителните контакти с Южна Анатолия[1].

Долината на Струма изпълнява изключително важна роля в осъществяването на връзките между Източното Средиземноморие и Централните Балкани. В. Николов е първият изследовател, обърнал внимание на този факт, и представил доказателства за периода на ранния неолит - края на VII-то и първата половина на VI-то хил. пр. Хр. (Николов 1987; Nikolov 1989; Николов 2000 и посочената там литература).

Контактите между Централните Балкани и Анатолия продължават и в по-късния период, през втората половина на VI хил. пр. Хр., но придобиват значително по-сложен характер. Те стават двупосочни (Özdogan 1993, 184; Николов 1998) и се осъществяват по различни пътища - през Егейско море и през Босфора. В този контекст, изследването на късноеолитната рисувана керамика от долината на Струма хвърля допълнителна светлина върху характера на взаимоотношенията между Централните Балкани и Анатолия през втората половина на VI хил. пр. Хр.

Хронологически бележки

През втората половина на VI хил. пр. Хр. в българските земи и на територията на днешна Гърция се развива късният неолит, докато в Анатолия този период е определен като среден халколит. Културният обхват на късния неолит в българските земи беше значително променен през последните десетилетия. В периодизацията на Г. И. Георгиев (Georgiev 1961, 65-72) периодът Караново IV е отнесен към късния неолит, а периодът Караново III - към средния неолит. В периодизацията на В. Николов (Николов 1998) Караново III и новият период Караново III-IV са отнесени също към късния неолит. Основен критерий за обособяване на този период е разпространението на черната полирана керамика с биконични форми. В периодизацията на Х. Тодорова (Тодорова, Вайсов 1993, 78-85) периодът Караново III принадлежи към последната фаза на ранния неолит, но според авторката по това време настъпват съществени промени, водещи до формиране на късноеолитните култури. Началото на Караново III е около 5450 ВС, на Караново IV - около 5200 ВС, а краят му - около 4850 ВС (Boyadziev 1995, 165-167).

В днешна Гърция средата на VI хил. пр. Хр. е период на трансформация на средноеолитните култури в късноеолитни. Началото му се свързва с появата на керамика с тъмна, матова рисунка, характерна за цялата тази територия (Teocharis 1973, 90-91). В Северна Гърция се появява култура Парадими, характеризираща се с черна и сива излъскана керамика, силно биконични форми и дръжки с израстъци. В западна посока тази култура достига до низината на Драма, но не навлиза в долината на Струма. Началото на култура Парадими е синхронно с периодите Караново III, III-IV или IV (Николов 1998, 147-148 с представените становища). Първата поява на късноеолитна рисувана керамика се наблюдава в културния пласт Ситагри I, заедно с елементи, характерни за култура Парадими (Renfrew et al. 1986, 350).

В Южна Анатолия втората половина на VI хил. пр. Хр. е доста неизяснен период. В Югозападна Анатолия (Писидия) повечето от селищата са изоставени през първата половина на VI хил. пр. Хр. В низината на Коня и в Киликия пък се наблюдава непрекъснато развитие на праисторическите култу-

[1] *Статията е резултат на изследвания, извършени в Турция със стипендия от фондация „А. В. Меллон" при Американския институт за научни изследвания в Турция, получена от автора през 2000 г. Изказвам благодарност на проф. Т. Ефе и проф. М. Оздоган от университета в Истанбул за възможността да изследвам материали от техните обекти, на д-р Р. Мефю за възможността да работя в Британския археологически институт в Анкара и да се запозная с материали от археологически проучваня в Хаджилар, Джан Хасан, Мерсин и теренните обхождания, проведени от този институт. Изказвам също благодарност на директора на АРИТ в Истанбул, д-р. Т. Гринлуд и на екипа на АРИТ от Анкара за съдействието, което ми беше оказано при реализацията на този проект.*

ри, а периодът от 5500 ВС до 4500 ВС е определен като среден халколит (Mellink 1992).

Характеристика на късноеолитната рисувана керамика в долината на Струма

Червено върху оранжево (обр.1, 1-4). Този вид рисувана керамика е характерна за долината на Долна Струма: Ситагри I, II, Димитра и Милопотамос. Червената рисунка е изпълнена в линеен стил, като линиите са доста широки. Те оформят най-различни мотиви: концентрични кръгове, групи успоредни линии. По-рядко се среща друг вид мотиви - поредица от точки или кръгове, плътно запълнени с червена боя. Повърхността на съда е бежова, червена или кафява, без ангоба. Втората особеност на тази група са формите и по-специално устията на съдовете. Те са удебелени и вероятно принадлежат на гърнета с дълги шии. Освен тях са използвани обърнатоконусовидни паници, биконични купи и полусферични купи с вертикални дръжки с израстък. В хронологическо отношение тази керамика предхожда керамиката с кафява рисунка върху кремав фон. Цветовите съчетания на украсата навеждат на мисълта за керамика от кръга на културата Сескло в Тесалия. Между двете групи обаче има съществени различия, изразяващи се в начина на обработка на повърхността, формите и мотивите.

Рисувана керамика тип Акропотамос (обр. 2, 1-11). Тази керамика се характеризира с много високи технологически показатели, изразени в чистотата на глиненото тесто и използването на механично приспособление, наподобяващо грънчарско колело. След изпичане тя звънти като порцелан. Външната повърхност е сиво-бежова или кремава, много често е получена в резултат на използване на кремава ангоба, положена върху червена повърхност. Рисунката е изпълнена с кафява или черна боя. Тя е винаги линейна, а линиите имат еднаква ширина. Като мотиви най-често се срещат: успоредни линии, линии, образуващи остри ъгли, стълба, спирала и концентрични кръгове, по-рядко мрежеста украса. За тази керамична група са характерни затворените форми, предимно биконични с ниска шия. Малко по-късно се появяват гърневидни съдове с две дръжки.

Тази керамика се среща в долината на Долна Струма в селищата Акропотамос, Галепсос, Димитра, Ситагри I-II, Дикили Таш I и постепенно се разпространява на север по долината на Струма. Регистрирана е в Тополница, Дамяница, Българчево, Струмско, Слатино и Радомир-Вахово. Тя преминава през няколко етапа на развитие, като в края на VI хил. пр. Хр. в долината на Средна Струма се появява местен вариант на керамиката тип Акропотамос (черно върху червено), който съществува и в началото на ранния халколит.

Полихромна керамика (обр.3, 1-9). В края на VI хил. пр. Хр. в долината на Струма се появява керамика с бихромна украса. Тя е представена от ленти или геометрични фигури, изпълнени с червено и ограничени с черна линия. Външната повърхност не е покрита с ангоба, но понякога, като изключение, се среща кремава ангоба. По отношение на формите и начина на изпълнение на украсата тази керамика е много близка до местния вариант на керамиката Акропотамос. Преобладават гърнетата с две дръжки, обърнатоконични паници и профилирани паници. Полихромната керамика е регистрирана в долината на Долна Струма - в Димитра, Галепсос, Акропотамос, също и в долината на Средна Струма - в Тополница, Дамяница, Балгарчево, Струмско и Слатино. На изток, в низината на Драма е позната само в Ситагри IIIA.

Представените групи рисувана керамика са резултат на контактите на тази част от Балканите с Източното Средиземноморие, и по-точно с Южна Анатолия (обр. 4). Контактите се осъществявали по морски път и това обяснява, защо присъствието на този тип керамика е ограничено само до долината на Струма.

Съществува и друга теория, според която тази керамика е резултат на директни контакти с Тесалия (Teocharis 1973, 91).

Източното Средиземноморие през втората половина на VI хил. пр. Хр.

През втората половина на VI хил. пр. Хр. в Гърция започва късния неолит, период с много дълга продължителност: 5400/5300 - 4500 пр. Хр. Началото му се свързва с дълбоки икономически трансформации, изразени в нарастване броя на селищата, промяна в топографията им, заселване на нови региони (Северна Гърция и островите), както и на засилени търговски контакти (Demoule, Perlès 1993, 386-398). Забелязват се сходни тенденции в културното развитие върху доста голяма територия, изразени в широкото разпространение на рисуваната керамика с кафява матова рисунка върху кремав фон. Тази керамика има много разновидности в зависимост от географския регион. В Тесалия тя се характеризира с едновременното използване на линеен стил и т. нар. солиден стил (плътно запълнени с боя геометрични фигури), както и на широко отворени форми с висок прелом (Hauptmann, Milojčić 1969, 26-35, Beil. 2). В по-ранната фаза на развитие не е познат мотивът на спиралата. Той се появява по-късно във фазата Арапи.

В Централна Гърция и Пелопонес при ке-

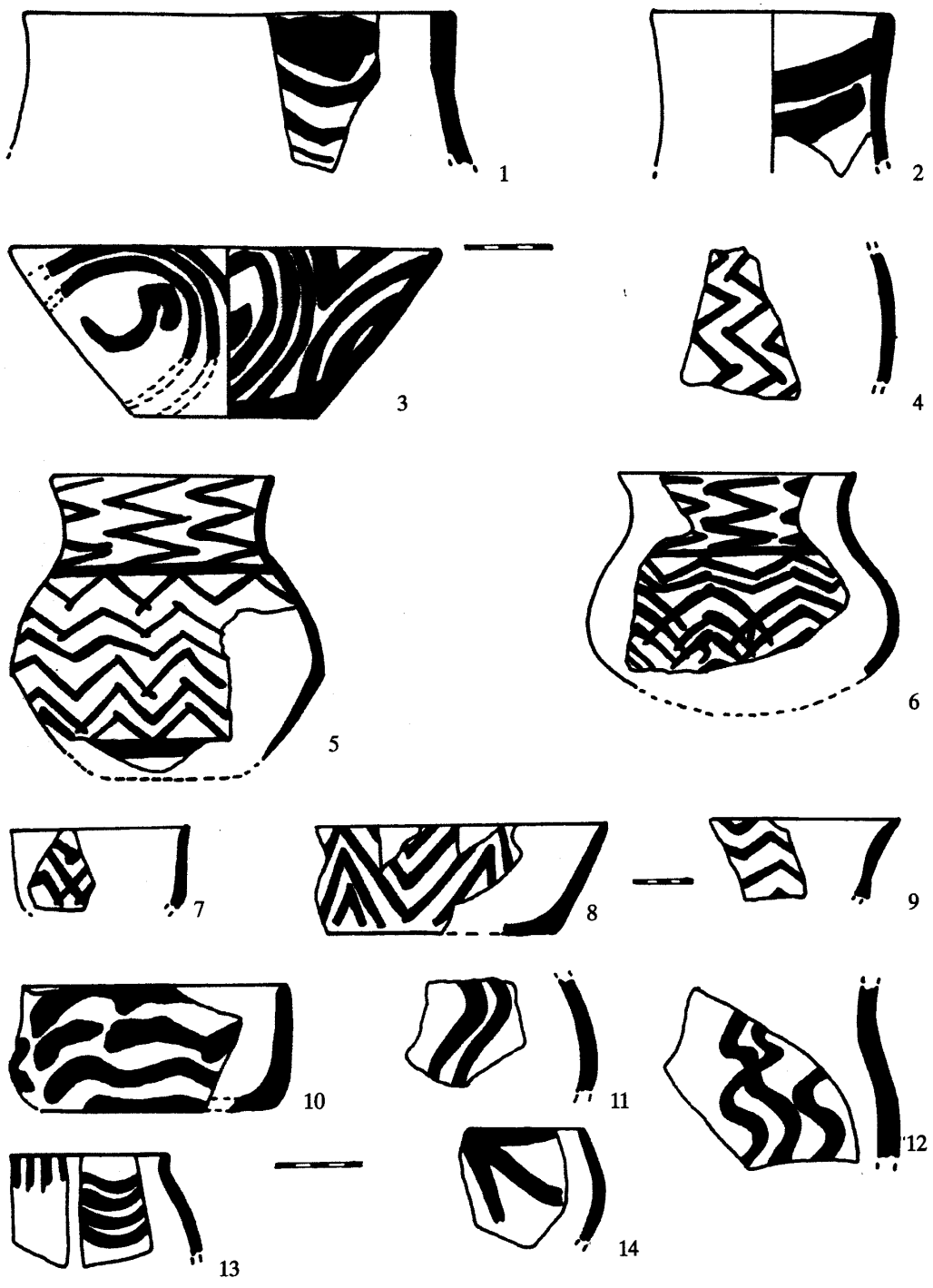

Обр. 1. Керамика с червена рисунка върху червен/оранжев фон: 1-4 Ситагри; 5-6 Чатал Хююк Запад; 7-9 Джан Хасан; 10-14 Мерсин
Fig. 1. Red on red/orange ware: 1-4 Sitagroi; 5-6 Çatal Höyük West; 7-9 Can Hasan; 10-14 Mersin

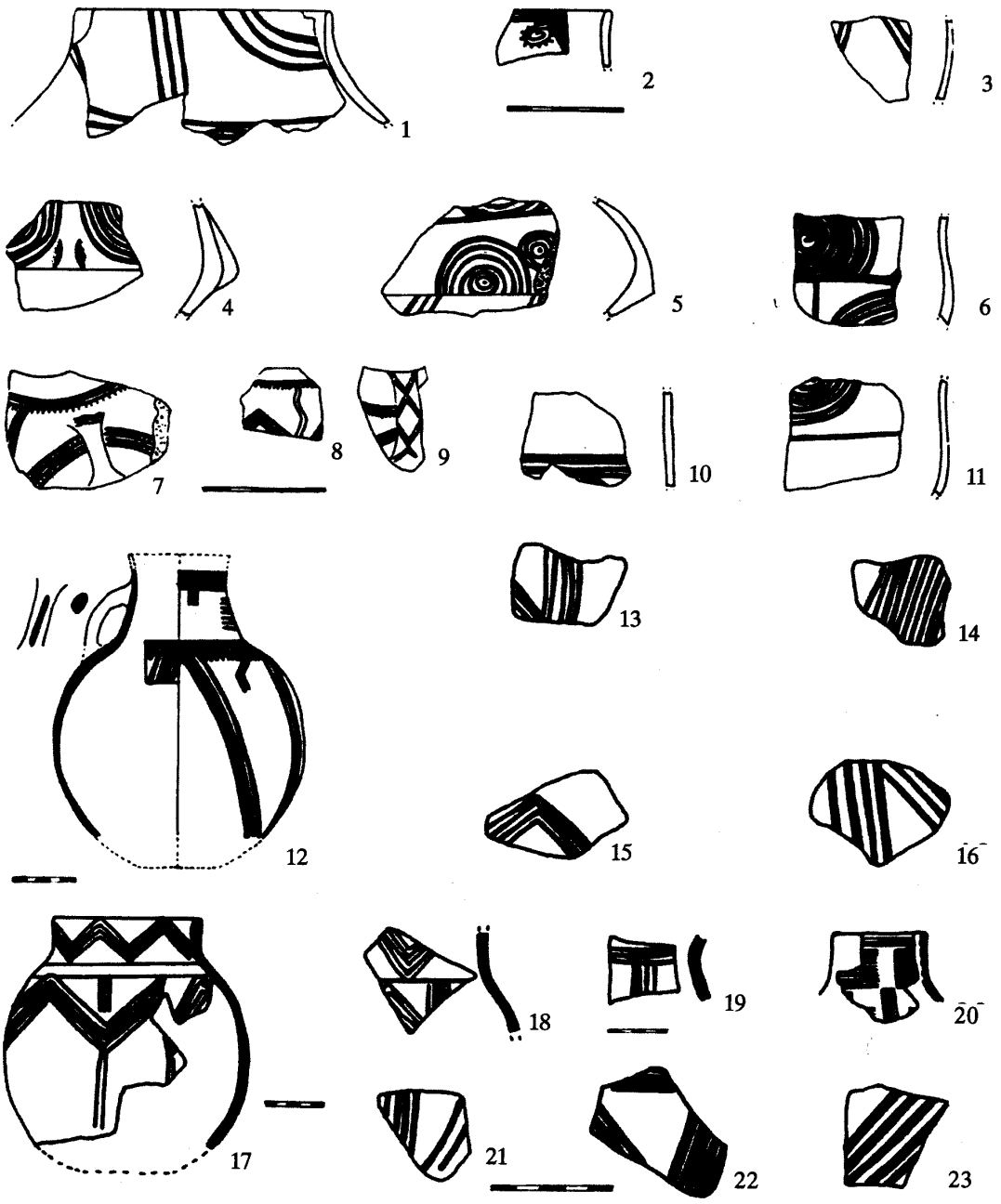

Обр. 2. Керамика с кафява рисунка върху бежов фон: 1-6, 10, 11 Българчево; 7-9 Акропотамос; 12 Пещера Корикита; 13-16 Пещера Алепотрипа; 17-20 Мерсин; 21-23 Тарсус
Fig. 2. Brown on beige ware: 1-6, 10, 11 Balgarcevo; 7-9 Akropotamos; 12 Korikita Cave; 13-16 Alepotripa Cave; 17-20 Mersin; 21-23 Tarsus

рамиката с матова рисунка е използван предимно линейния стил (обр. 2, *12-16*) за оформление на гърневидни съдове и в това отношение значително се доближава с керамиката тип Акропотамос.

Ако късноеолитната рисувана керамика в долината на Струма се появява под влияние на културите Сескло и Димини, би трябвало този факт да има отражение и в Западна Македония. Този регион се характеризира със сложно културно развитие, повлияно от географското му разположение между Тесалия и Централните Балкани. Материалът от късноеолитните селища показва, че кул-

турните влияния от Тесалия не преминават Вардар и не са регистрирани в Централна и Източна Македония.

В Източното Средиземноморие съществува друг регион с продължително развитие на рисуваната керамика и това е Южна Анатолия.

Дълго време за Югозападна Анатолия съществуваше двуделна периодизация на халколитната епоха, като периодът с червено върху бежоворисувана керамика е определян като ранен халколит, а периодът с бяло върху чернорисувана керамика, като късен халколит. Тази периодизация се базира върху проучванията в Хаджилар и Бейчесултан.

Новите изследвания доказват, че двата периода не се застъпват и че между тях съществува хронологически интервал, определен като среден халколит (Eslick 1980).

В края на ранния халколит в Южна Анатолия се зараждат нови елементи в културното развитие. Те се проявяват в архитектурата, керамичното производство и културата пластика (Mellaart 1970, 130; Duru 1994, 101-104). През това време навлиза нов тип къща с вътрешни пилони - buttresses, някои от селищата имат фортификация. В рисуваната керамика навлиза кафявата орнаментация върху кремав фон, появява се линеен стил, изпълнен с широка и тясна линия, използват се спиралата, концентричните кръгове и вписаните остри ъгли. Появява се сива и бежова керамика.

Тези тенденции се наблюдават в Хаджилар I, Куручай 7, Хюючек, Карайн 2B, както и в редица други селища от региона на езерата. В края на ранния халколит животът в тези селища внезапно прекъсва.

Новите елементи в културното развитие най-вероятно проникват от изток, от равнината на Коня и Киликия. В тези географски региони са регистрирани селища с непрекъснато развитие от късния неолит до късния халколит (Джан Хасан, Мерсин и Тарсус). В тях се наблюдава дълга еволюция на рисуваната керамика, преминаваща през няколко етапа: червена рисунка върху кремав фон, кафява рисунка върху кремав фон, полихромна рисунка и черна рисунка върху червен фон.

В Джан Хасан, във фаза 3, датирана в ранния халколит, се появява керамика с червена рисунка върху кафява или кремава ангоба (French 1966, 121). По-късно, във фаза 2B3, датирана към прехода ранен/среден халколит, се появява керамика с кафява рисунка върху светъл фон и тя става доминираща през фазата 2A, отнасяна към средния халколит. През фазата 2A3 се появява и керамика с полихромна украса, а в края ѝ - керамика с черна рисунка върху червен фон. По отношение на мотивите трябва да се отбележи, че при червената рисунка доминират линейни мотиви, предимно вписани остри ъгли (обр. 1, *7-9*), а при кафявата рисунка, освен успоредни линии, тънки или в комбинация с широки ленти (French 1966, fig. 5, 5. 6. 9), доста популярен е и мрежестият орнамент (French 1962, fig. 6; 9, 1; French 1966, fig. 5, 1. 3. 4. 7. 8). В този обект не се срещат мотиви със спирали или концентрични кръгове.

Полихромната рисунка се характеризира с мотиви от широки червени ленти, ограничени с тънки черни линии, понякога в комбинация с линейни мотиви, изпълнени с тъмна боя (обр. 3, 10-15). Тези мотиви най-често са върху естествения фон на глината, по-рядко върху кремава ангоба. По отношение на формите, присъстват големите гърнета с биконично тяло и профилирано навън устие, както и биконични купи.

Френч (French 1963, 37) синхронизира фаза 2B с Мерсин XXI-XX и фаза 2A с Мерсин XIX-XVII.

В равнината на Коня е известно и друго селище - Чатал Хююк Запад, съществувало през ранния и началото на средния халколит (Mellaart 1965, 135-156). Тук е открита керамика с червена рисунка върху кремава или червена неангобирана повърхност (обр. 1, 5. 6). В по-късната фаза орнаментацията става кафява, а фонът - ангобиран, кремав. Използван е само линеен стил, а съдовете са с биконични форми. В по-късната фаза са намерени няколко фрагмента с полихромна украса.

В Мерсин (Garstang 1953) керамика с червена линейна рисунка върху кафяв или кремав ангобиран фон (обр. 1, *10-14*) е намерена в хоризонт XXV, отнесен към късния неолит. Почти едновременно с нея се появява и кафявата рисунка (обр. 2, *17-20*) и този стил започва да доминира от хоризонт XXIII - ранен халколит. От хоризонт XIX - начало на средния халколит, се появява и полихромна керамика (обр. 3, *16-18*). В началото са използвани широки линии, образуващи зигзаговидни мотиви, точки, вълнообразни линии и концентрични кръгове. Постепенно линията става потънка с предпочитания към вписани остри ъгли и успоредни линии. От XIX до XVI хоризонт мотивите стават по-сложни и отразяват силно влиянието на културата Халаф. Линейният стил се появява пак в XVI хоризонт, заедно със засилени влияния на култура Обейд.

Част от съдовете с рисувана украса са направени от глина с примеси, но има и такива, направени от глина с много високо качество. В резултат на изпичането те наподобяват порцелан[2]. Друг характерен белег за

[2] *Наблюдения на автора върху керамика от Мерсин, изследвана в Британския археологически институт в Анкара.*

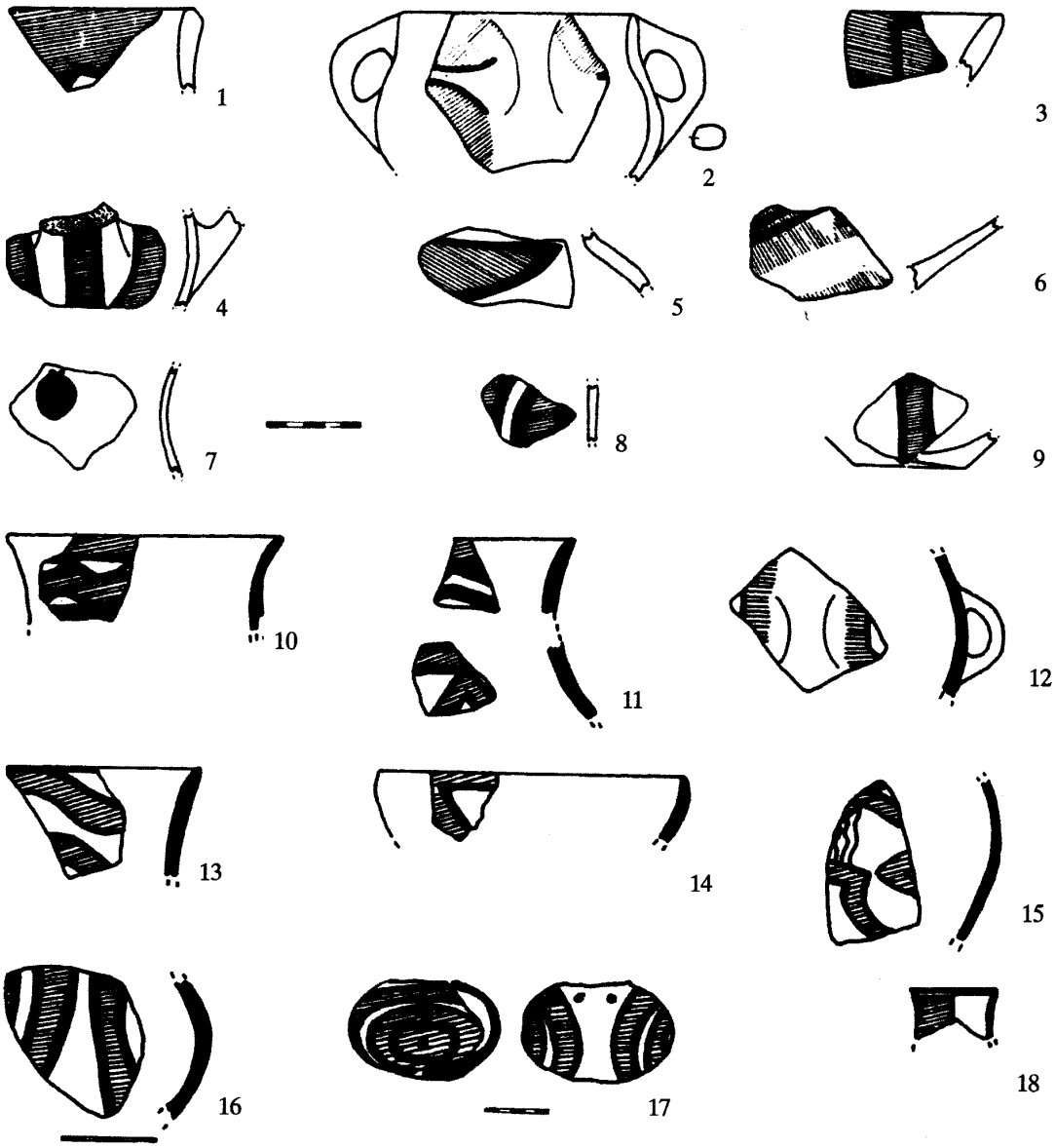

Обр. 3. Полихромна керамика: 1, 3-5, 9 Дамяница; 2 Тополница; 6 Българчево; 7 Струмско; 8 Слатино; 10-15 Джан Хасан; 16-18 Мерсин
Fig. 3. Polychrome ware: 1, 3-5, 9 Damjanica; 2 Topolnitsa; 6 Balgarcevo; 7 Strumsko; 8 Slatino; 10-15 Can Hasan; 16-18 Mersin

този обект е широкото използване на крема-ва ангоба. На някои от съдовете има следи от употреба на приспособление, подобно на бавно колело (Garstang 1940, 61). В Мерсин повечето от съдовете имат заоблено тяло с по две вертикални дръжки на най-изпъкналата част на тялото. Значително по-рядко се срещат биконичните съдове.

Сходна керамика е намерена и в Тарсус (обр. 2, *21-23*), другият праисторически обект в този регион (Mellink 1956).

Керамиката от представените обекти в Южна Анатолия намира много общи черти с късноеолитната рисувана керамика от долината на Струма. Те се изразяват в:

- сходна еволюция на рисуваната керамика (червено върху бежово, кафяво върху кремаво и полихромна керамика);
- технология при изработването (използване на специално приспособление при нап-

равата на съдовете, оставящо концентрични врязвания по вътрешната страна, сходен начин на подготвяне на тестото и на изпичане, в резултат на което съдовете са звънливи като порцелан, използване на кремава ангоба или светла глина);

- стилови черти на орнаментацията (линеен стил от линии с еднаква ширина, оставяне на доста големи пространства без украса, използване на еднакви цветови съчетания).

Сходството в еволюцията на рисуваната керамика от двата региона предполага, че те са били в контакт през продължителен период от време. По какъв начин обаче са осъществени контактите, по море или по суша?

Импорти от Джан Хасан достигат до долината на река Порсук в Северозападна Анатолия и са намерени в Кес Кая (Bothros), отнесени към IV фаза на култура Порсук (Efe 2000, fig. III, 17-21). Този тип материал не е намерен около Мраморно море или в Егейска Тракия. При това положение единствено възможен остава морският път.

Малко са данните за праисторическите култури, развивали се на егейските острови преди късния неолит (Davis 1992, 702-703). Една от предполагаемите причини е повишаване нивото на Егейско море, в резултат на което обектите от тази епоха се намират под водата. Слаби следи от късноеолитна култура са намерени на островите Карпатос, Хиос, Салиагос и на Северните Споради. Керамиката с матова рисунка, открита на островите, винаги е интерпретирана като импорт от Гърция. На остров Карпатос, близо до източното крайбрежие, в местността Лакос, е намерен един фрагмент, украсен с черна рисунка от три успоредни линии (Melas 1985, 225 fig. 34, 658), интерпретирани като спирала. На остров Хиос, в Емпорио, в 6 хоризонт е намерен един фрагмент с черна рисунка от четири успоредни линии (Hood 1981/1982, 347-349, fig. 160, 791). Стратиграфската позиция на този фрагмент не е много ясна, тъй като той е намерен заедно с бяло върху чернорисувана керамика.

По-специално внимание заслужава материалът от селището на остров Салиагос. В него преобладава бяло върху чернорисувана керамика, но има индикации за съществуване на по-ранна фаза на културно развитие. Селището показва много силни връзки с Южна Анатолия и Близкия Изток (Evans, Renfrew 1968, 86-91), които се изразяват в сходен тип архитектура, включително и специален тип ями - зърнохранилища с под от подредени камъни, плоски прешлени за вретено, тъмна керамика и обсидианови стрели за лък. Всички тези елементи намират найточни паралели в XXIV хоризонт от Мерсин, но според авторите, това е твърде ранна датировка и по-скоро трябва да се търсят паралели с XVI хоризонт в Мерсин. Към синхронизация с XXIV хоризонт в Мерсин се придържа и Худ (Hood 1986), като се позовава на сходства в рисуваната керамика.

Културата Салиагос е феномен, възникнал в началото на късния неолит (по гръцката хронология), в резултат на двупосочни контакти с Гърция и с Анатолия. Важна роля в осъществяването на тези контакти играе търговията с обсидиан. В Салиагос преобладава обсидиан от Мелос, но се среща и обсидиан от Гяли, малък остров близо до западноанатолийското крайбрежие (Evans, Renfrew 1968, 105-107). Обсидиановата индустрия от Салиагос показва сходства с тази от равнината на Коня и Киликия (Evans, Renfrew 1968, 89). Освен доминираща бяло върху чернорисувана украса, в селището са намерени няколко фрагмента с матова, тъмна рисунка (Evans, Renfrew 1968, pl. XXIVb). Според Ренфрю те са импорт от Коринт (Evans, Renfrew 1968, 83), докато Худ вижда в тях влияния от Киликия или даже от култура Халаф (Hood 1986, 26). Независимо от противоречията и неяснотите в датирането, материалът от Салиагос показва, че населението от острова е поддържало тесни контакти с Южна Анатолия и Гърция през периода на късния неолит (по гръцката периодизация).

Други острови с изключително интересен праисторически материал са Северните Споради. В Агиос Петрос голям дял от среднеолитната рисуваната керамика се пада на керамиката с червени линеарни мотиви (успоредни линии, вписани остри ъгли, мрежа). Между тях се открояват и няколко фрагмента, орнаментирани с тънка линия (Efstratiou 1985, 264, fig. 50; 51). Евстратиу подчертава, че линеен стил е характерен за среднеолитните селища в Централна Гърция и в Южна Анатолия (Efstratiou 1985, 62). Към Анатолия сочат и други елементи в културното развитие. Това са биконичните форми, техниката чрез набождания и идолната пластика. Агиос Петрос се характеризира с още една особеност - голямото количество на артефакти от обсидиан. Това показва, че островът е участвал активно в обмена на предмети от тази суровина с Източното Средиземноморие.

На друг остров от Северните Споради - Юра, в пещерата Циклоп, в по-ранната фаза на късноеолитен пласт са намерени фрагменти керамика с тънколинейна кафява рисунка върху кремав фон и с полихромна рисунка (Sampson 1996, 509, fig. 3-5), а от покъсната фаза има няколко фрагмента с бяла рисунка върху черен фон. Освен това, в късноеолитен пласт е открито голямо количе-

ство микролити от обсидиан. Технологията на изработването им има анатолийски почерк (Sampson et al. 1998, 133).

Представените материали от егейските острови показват, че те са участвали активно в осъществяването на контактите в края на средния и през късния неолит.

Търговия

В края на средния и особено през късния неолит в цяла Гърция, включително и в Северна, се разпространяват оръдия от обсидиан. В Източното Средиземноморие се забелязва известно активизиране на търговията с тази суровина и направените от нея предмети, като важно участие в тази дейност заемат островите.

В Централна Анатолия съществуват големи находища на обсидиан и Мерсин играе важна роля в разпространяването му. Контактите на Мерсин са насочени основно към Близкия Изток, но този център поддържа контакти и с Кипър. Твърде е вероятно те да са развивали търговия и в западна посока. Както вече беше посочено, определени елементи от материалната култура на Салиагос показват забележителни сходства с този регион. Анатолийската техника при обработването на обсидиана е стигнала до Северните Споради. Може би този фактор е една от причините за появата на нови културни елементи в долината на Струма през втората половина на VI хил. пр. Хр.

Друг вид атрактивна за търговия суровина е солта (Tasic 1999). Големи находища сол са концентрирани в Централна Анатолия, около езерото Гулу. В Мерсин, в хоризонт XXI (Garstang 1953, fig. 57, 9) е намерен съд с едно краче, който е служил за отделяне на солта чрез изпаряване на водата. Този съд дава възможност да се предположи, че Мерсин е развивал и търговия със сол в края на ранния халколит.

Друга причина за по-голямата интензивност на контактите между двата региона е т. нар. експанзия на културата Халаф в западна посока. Тя се доказва най-вече чрез разпространението на полихромната керамика. Тази керамика се появява в хоризонт XIX на Мерсин, в Джан Хасан 2А и в Чатал Хююк Запад. Не е изключено миграцията също да е повлияла за по-големия интензитет на придвижванията на хора в западна посока.

Представените по-горе разсъждения водят до следните изводи:

1. Изследванията върху късноеолитната рисувана керамика от долината на Струма хвърлят нова светлина върху характера на контактите между културните центрове в Източното Средиземноморие и Централните Балкани през втората половина на VI хил. пр. Хр. Дават възможност и за по-прецизна синхронизация между двата региона.

2. Появата на рисуваната керамика червено върху червено, на тип Акропотамос (разновидност на керамиката с матова орнаментация) и полихромната керамика в долината на Струма показва, че този регион е под влияние и в тесен контакт с центровете на рисуваната керамика. Сходен ритъм на промени в стиловете на рисуваната керамика е установен в Гърция и в Южна Анатолия. Докато в Гърция керамиката с матова орнаментация (кафяво върху кремаво) и полихромната керамика се появяват едновременно, то в Южна Анатолия (равнината на Коня и Киликия) ясно е изразена хронологическата последователност в появата им - червено върху червено, кафяво върху бежово и полихромна керамика. Същата последователност в стиловете на рисуваната керамика е установена в долината на Струма.

3. Произходът на рисуваната керамика тип Акропотамос трябва да се търси в Южна Анатолия, а не в Тесалия. Известни стилови сходства наблюдаваме с керамиката с матова орнаментация от Южна Гърция. Този факт води до предположение, че най-вероятно двата региона са били под влияние и в контакт с един и същ център в Южна Анатолия (Киликия).

4. Появата на рисувана керамика на северноегейското крайбрежие трябва да се разглежда като резултат от глобални културни промени, настъпили през втората половина на VI хил. пр. Хр. в цялото Източно Средиземноморие. В края на ранния халколит (по анатолийската периодизация) в Южна Анатолия се наблюдават редица нови културни елементи като появата на нови стилове рисувана керамика, нов тип строителство, промени в култовата пластика. Те се разпространяват от изток на запад. Доловими са, но в много по-слаб вид в Югозападна Анатолия, в региона на езерата (Хаджилар I, Куручай 7, Карайн 2В).

5. Тези явления намират отражение и на Балканите. Втората половина на VI хил. пр. Хр. е периодът на съществени структурни промени. Увеличава се населението и съответно броят и размерите на селищата, активизира се търговията, главно с обсидиан, мидии и най-вероятно сол, настъпват изменения в характера на селскостопанската дейност.

6. Засилват се контактите между Южна Анатолия и Балканите. Те се осъществяват по морски път, чрез островите. Фактът, че Мерсин много активно е участвал в търговията с обсидиан и сол и че влиянията на този център са регистрирани на остров Са-

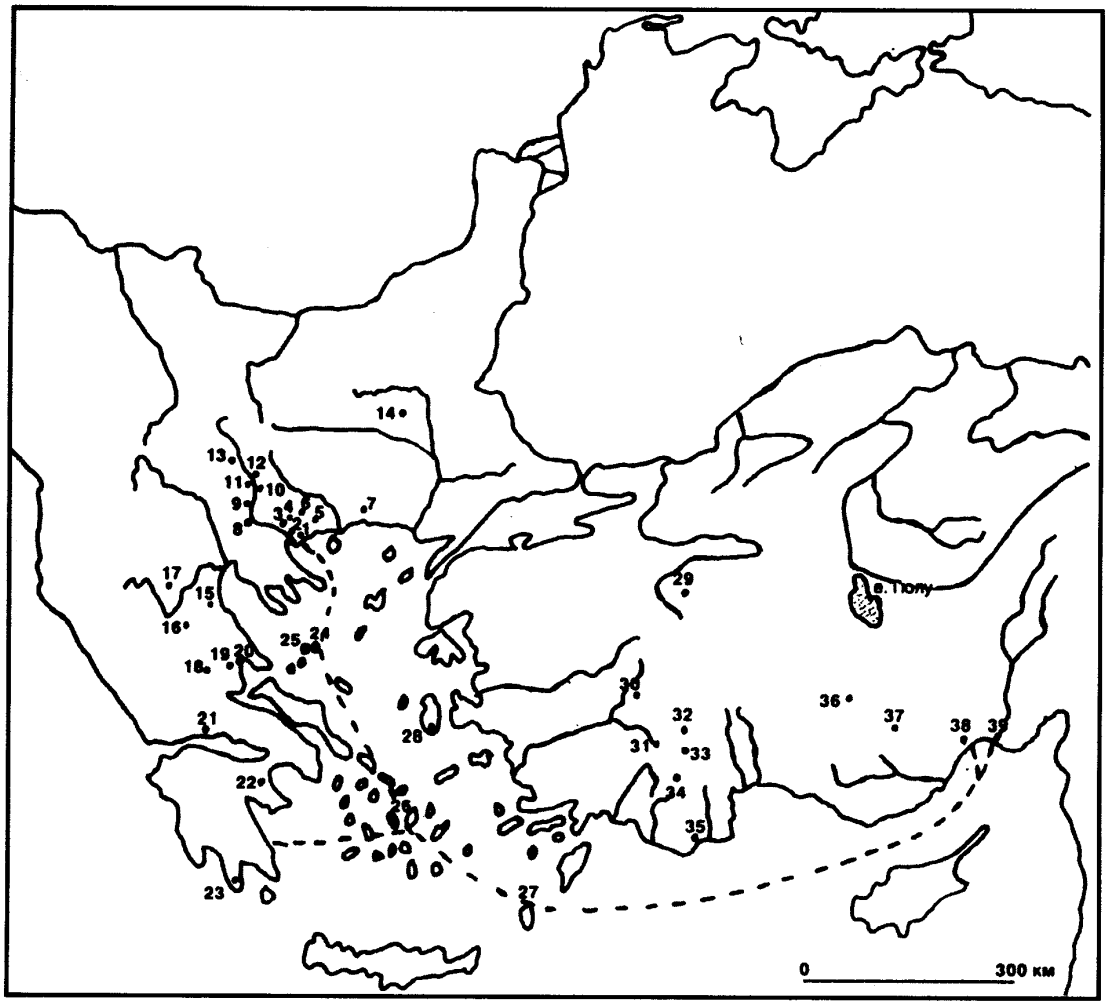

Обр. 4. Карта с цитирани в текста обекти и вероятен път на контакти между Южна Анатолия и долината на р. Струма: 1. Акропотамос, 2. Галепсос, 3. Димитра, 4. Ситагри, 5. Дикили Таш, 6. Милопотамос, 7. Парадими, 8. Тополница, 9. Дамяница, 10. Струмско, 11. Българчево, 12. Слатино, 13. Радомир-Вахово, 14. Караново, 15. Макриялос, 16. Сервия, 17. Мегало Низи Галанис, 18. Цангли, 19. Димини, 20. Сескло, 21. Пещера Корикита, 22. Коринт, 23. Пещера Алепотрипа, 24. Пещера Циклоп (о. Юра), 25. Агиос Петрос (о. Кира Паная), 26. Салиагос (о. Салиагос), 27. Лакос (о. Карпатос), 28. Емпорио (о. Хиос), 29. Кес Кая, 30. Бейчесултан, 31. Хаджилар, 32. Куручай, 33. Хюючек, 34. Бадемааджъ, 35. Карайн, 36.Чатал Хююк Запад, 37. Джан Хасан, 38. Мерсин, 39. Тарсус

Fig. 4. Map with the sites mentioned in the text and a probable route of the contacts between South Anatolia and the Struma valley: 1. Akropotamos, 2. Galepsos, 3. Dimitra, 4. Sitagroi, 5. Dikili Tash, 6. Mylopotamos, 7. Paradimi, 8. Topolnitsa. 9. Damjanica. 10. Strumsko. 11. Balgarcevo, 12. Slatino, 13. Radomir-Vahovo, 14. Karanovo, 15. Makrigialos. 16. Servia, 17. Megalo Nizi Galanis, 18. Tsangli, 19. Dimini, 20. Sesklo, 21. Korikita Cave, 22. Korynthos, 23. Alepotripa Cave, 24. Cyclope Cave (Youra island), 25. Agios Petros (Kira Panagia island). 26. Saliagos (Saliagos island), 27. Lakkos (Karpathos island), 28. Emporio (Chios island), 29. Kes Kaya, 30. Beycesultan, 31. Hacilar, 32. Kuruçay, 33. Höyücek, 34. Bademağaci, 35. Karain, 36. Çatal Höyük West, 37. Can Hasan, 38. Mersin, 39. Tarsus.

лиагос, дава основание да се предположи, че контактите са се базирали върху търговията с тези суровини.

7. Тези наблюдения дават възможност за по-прецизна корелация на процеса за стилови промени в рисуваната керамика от долината на Струма и в Южна Анатолия:

- поява на червено върху бежово (оранжево) рисувана керамика с линеарна рисунка: Мерсин XXV - Джан Хасан 3, 2B - Хаджилар I - Агиос Петрос II - Ситагри I/II
- поява на кафяво върху бежоворисувана керамика: Мерсин XXIII - Джан Хасан 2B3 - Хаджилар I - Дикили Таш I - Ситагри II, Българчево II/IIIA
- поява на полихромна керамика: Мерсин XIX-Джан Хасан 2A- Ситагри III A, Дамяница III- Струмско I/II-Българчево III/IV.

Цитирана литература:

Гребска-Кулова 1998: М. Гребска-Кулова. Късноneолитна и раннохалколитна рисувана керамика от долината на Средна Струма. - Археология, 1998, 1-2, 39-51.

Николов 1987: В. Николов. Струмският път през ранния неолит. - Векове, 1987, 2, 39-47.

Николов 1998: В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III, III, III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. София, 1998.

Николов 2000: В. Николов. Още за контактите между Анатолия и Балканите през VI хил. пр. Хр. - В: В. Николов (ред.) Тракия и съседните райони през неолита и халколита. София, 2000, 7-13.

Тодорова, Вайсов 1993: Х. Тодорова, И. Вайсов. Новокаменната епоха в България, краят на VII-VI хил. пр. н. е. София, 1993.

Boyadziev 1995: Y. Boyadziev. Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria. - In: D. W. Bailey, I. Panayotov (eds.). Prehistoric Bulgaria (Monographs in World Archaeology, 22). Madison Wisconsin, 1995, 149-191.

Davis 1992: J. L. Davis. Review of Aegean Prehistory I: The Islands of the Aegean. - American Journal of Archaeology, 96, 1992, 699-756.

Demoule, Perlès 1993: J.-P. Demoule, K. Perlès. The Greek Neolithic: A New Revew. - Journal of World Prehistory, 1993, 4, 355-416.

Duru 1994: R. Duru. Kuruçay Höyük, I. Ankara, 1994.

Efe 2000: T. Efe. Recent Investigation in Inland Northwestern Anatolia and its Contribution to Early Balkan-Anatolian Connections. - In: Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. (Hrgs. S. Hiller, V. Nikolov). Wien, 2000, 171-183.

Efstratiou 1985: N. Efstratiou. Agios Petros: A Neolithic Site in the Northern Sporades. - In: British Archaeological Reports. International Series, 241. Oxford, 1985.

Eschlick 1980: J. Eschlick. Middle Chalcolithic Pottery Southwestern Anatolia. - American Journal of Archaeology, 84, 1980, 5-14.

Evans, Renfrew 1968: J. D. Evans, C. Renfrew. Excavations at Saliagos near Antiparos. London, 1968.

French 1962: D. H. French. Excavations at Can Hasan. First Preliminary Report, 1961. - Anatolian Studies, 12, 1962, 27-40.

French 1963: D. H. French. Excavations at Can Hasan. Second Preliminary Report, 1962. - Anatolian Studies, 13, 1963, 29-42.

French 1966: D. H. French. Excavations at Can Hasan. Fifth Preliminary Report, 1965. - Anatolian Studies, 16, 1966, 113-123.

Garstang 1940: J. Garstang. Explorations in Cilicia. The Neilson Expedition: 1938-1939. The earlier Cultures at Mersin. London, 1940.

Garstang 1953: J. Garstang. Prehistoric Mersin. Yumuk tepe in Southern Turkey. Oxford, 1953.

Georgiev 1961: G. I. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). - In : L`Europe à la fin de l`âge de la pierre. Praque, 1961, 45-100.

Hauptmann, Milojčić 1969: H. Hauptmann, V. Milojčić. Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula, Thessalien. Beitr. für Ur- und Frühgeshichte. Arch. Mittelmeer-Kulturraum, 9. Bonn, 1969.

Hood 1981/1982: S. Hood. Excavations in Chios 1938-1955: Prehistoric Emporio and Agios Gala, 1-2. British School at Athens. Supplementum, 15-16. London, 1981/1982.

Hood 1986: S. Hood. The Relative Chronology of the Neolithic and the Beginning of the Early Bronze Age in Cyclades. - In: J. MacGillivary, R. Barber (eds.). The Prehistoric Cyclades. Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology. Edinburgh, 1986, 26-30.

Melas 1985: M. Melas. The Islands of Karpathos, Saros, and Kasos in the Neolithic and Bronze Age. - In: Studies in Mediterranean Archaeology, 68, 1985.

Mellaart 1965: J. Mellaart. Çatal Höyük West. - Anatolian Studies, 15, 1965, 135-159.

Mellaart 1970: J. Mellaart. Excavations at Hacilar. Edinburgh, 1970.

Mellink 1956: M. Mellink. Neolithic and Chalcolithic Pottery. - In: H. Goldman (ed.). Excavations at Gözlu Kule, Tarsus. Princeton, 1956, 65-91.

Mellink 1992: M. Mellink. Anatolian Chronology. - In: R. Erich (ed.). Chronologies in Old World Archaeology. Chicago-London, 1992, 207-220.

Nikolov 1989: V. Nikolov. Das Flustal der Struma als Teil der Strase von Anatolien nach Mitteleuropa. - In: S. Bökönyi (ed.).Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. Varia Archaeologica Hungarica, 2. Budapest, 1989, 191-199.

Özdogan 1993: M. Özdogan. Vinca and Anatolia: A New Look at a Very Old Problem - (or redefining Vinca Culture from the Perspective of Near Eastern Tradition). - Anatolica, 19, 1993, 173-193.

Renfrew et al. 1986: C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster (eds.). Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece, I. Los Angeles, 1986.

Sampson 1996: A. Sampson. Excavation at the Cave of Cyclope on Youra. Alonnessos. - In: E. Alram-Stern. Die ägäische Frühzeit. Band 1. Das Neolithikum in Griechenland. Wien, 1996, 507-520.

Sampson et al. 1998: A. Sampson, M. Kaczanowska, J. K. Kozlowski. Entre l`Anatolie et les Balkans: Une séquence Mésolithique de l'ile de Gioura. - In: M. Otte (ed.). Anatolian Prehistory at the Crossroads of Two World. Liège, 1998, 125-141.

Tasic, N. 2000: N. Tasic. Salt Use in the Early and Middle Neolithic of the Balkan Peninsula. - In: L. Nikolova (ed.). Technology, Style and Society.

Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory. British Archaeological Reports. International Series, 854. Oxford, 2000, 35-40.

Theocharis 1973: D. Theocharis. Neolithic Greece. National Bank of Greece. Athens, 1973.

Balkan-Anatolian Relations in the Late Neolithic (Second Half of the 6th Millennium BC)

Malgorzata Grebska-Kulova

The paper suggests the thesis that the appearance of the Late Neolithic painted pottery in the Struma valley resulted from the relations with Southern Anatolia that lasted for a long period. The study of this pottery offers additional information on the nature of the interrelations between the cultural centers of the Eastern Mediterranean in the second half of the 6th millennium BC and provides opportunity for a more detailed synchronization between Southern Anatolia and the Centrals Balkans.

This paper aims to study the polychrome painted pottery - brown on beige ware (Akropotamos style) and red on orange ware. The latter is found only in the Lower Struma valley. These wares are typical for the second half of the 6th millennium BC. The red on orange ware is the earliest; linear patterns and jars are the most typical for it. The Akropotamos type of ware appears next - dark (brown or black) motifs consisting of thin lines are painted on a beige slipped surface. Initially this pottery appears in the Struma valley as an import, and the production of a local variant of the ware - brown or black on red - starts at late 6th millennium BC. Polychrome ware appears in the late 6th millennium BC as well. The last two groups continue to exist until the early 5th millennium BC.

The appearance of painted pottery evidences the close contacts between the North Aegean coast and the Struma valley and the painted pottery production centers. There are two such regions in the East Mediterranean - Thessaly and Southern Anatolia where similar painted ware comes from. However certain differences exist, e.g. matt painted ware and polychrome ware appear at one and the same time in Thessaly. The flared shapes as well as the style of the painting (a combination between linear and the so-called solid style) also differ.

The sequence of the painted ware groups is easy to notice in Eastern Anatolia (the Konya plain and Cilicia): red on orange or beige, brown on beige and polychrome ware. They appear at the end of the Early Chalcolithic (mid 5th millennium BC) and exist in the Middle Chalcolithic (the Anatolian sequence). The painting style, the production technology and some of the shapes of the painted pottery of this region display similarities with the pottery from the Struma valley.

The Late Neolithic painted pottery from the Struma valley has its origin in Southern Anatolia rather than in Thessaly.

There are a number of new cultural phenomena in Eastern Anatolia (the Konya plain and Cilicia) at the end of the Early Chalcolithic, mid 6th millennium BC - new ornamentation styles, new types of architecture, new types of figurines - that spread out from east to west. These changes are reflected in the Balkans in the second half of the 6th millennium BC: an increase of the population and the number and the size of the villages, trade acceleration (obsidian, salt, shell), change in the agricultural activity. The contacts between the Eastern Anatolia and the Balkans increase using the marine routes via the islands. The fact that Mersin participated very actively in the trade with obsidian and probably with salt and that its influence is detected on Saliagos, gives me reason to suggest that the contacts between the Balkans and the East Anatolia are based on the trade with the same goods as well.

These observations enable a more precise reconstruction of the process of the contacts between the Balkans and the Eastern Anatolia as well as a correlation of the cultural phenomena in the two regions:

1. Appearance of red on beige (orange) ware with linear motifs: Mersin XXV - Can Hasan 3, 2B - Hacilar I - Agios Petros II - Sitagroi I/II.

2. Appearance of brown on beige ware: Mersin XXIII - Can Hasan 2B3 - Hacilar I - Dikili Tash I - Sitagroi II - Balgarcevo II/IIIA.

3. Appearance of polychrome ware: Mersin XIX - Can Hasan 2A - Damjanica III - Strumsko I/II - Balgarcevo III/IV.

Халколитни съдове с вътрешна дръжка - аргументи за една хипотеза

Александър Чохаджиев

Обект на настоящото изследване са три съда с вътрешна дръжка върху дъното, произхождащи от три различни халколитни селища в България. Досега в българската археологическа литература не са дискутирани такъв вид съдове, поради което се налага разширяване на териториалния и хронологическия обхват при издирване на интерпретирани аналогии.

Почти цял век в чуждата литература се използваше термина „предачен съд" (spinning-bowl), въведен в обръщение от Т. Пийт и Л. Уули (Peet, Woolley 1923, 61). С него се означават група керамични, каменни и гипсови съдове от Египет, Палестина и Гърция (Dothan 1963, 97-112; Carington Smith 1975, 73; Barber 1991, 70-76; Carington Smith 1992, 687) (обр. 1). Те се характеризират с вътрешни дръжки - с една или няколко бразди по тях. Първоначално идентификацията им е спорна, но постепенно се налага хипотезата, че са използвани за предене. В подкрепа на това твърдение се явяват и множеството изображения върху антични съдове, стенописи от египетски гробници (обр. 2), както и модели на тъкачни работилници от Египет (срв. Dothan 1963 и Barber 1991, 70-76).

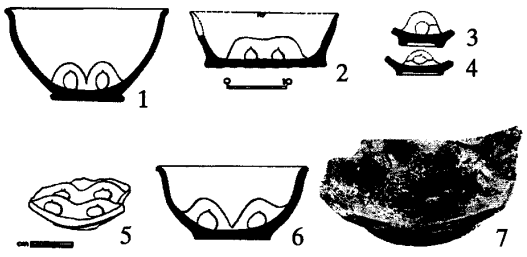

Обр. 1. „Предачни съдове": 1 - Тел ел Ажюл, Палестина, късна бронзова епоха II, XIV-XIII в. пр. Хр.; 2 - Тел Джеммех, Палестина, ранножелязна епоха, VII в. пр. Хр.; 3-4 - Тел Джериш, Палестина, ранножелязна епоха, X в. пр. Хр.; 5 - Бет Шеан, Палестина, късна бронзова епоха II, XIV-XIII в. пр. Хр.; 6 - Абу Галиб, Египет, XII династия, XX-XVIII в. пр. Хр.; 7 - Нихория, Гърция, къснохеладски IIA период
Fig. 1. „Spinning-bowls": 1 - Tell el-'Ajjul, Palestine, Late Bronze age II; 2 - Tell Jemmeh, Palestine, EIA; 3-4 Tell Jerishe, Palestine, Early Iron age; 5 - Beth-Shean, Palestine, Late Bronze age II; 6 - Abu Ghalib, Egypt, XII dynasty; 7 - Nichoria, Greece, Late Heladic IIA

Явната полза от предене от съд, кош или кутия се състои в предпазването на суровината от изцапване и разпиляване. Но при т. нар. предачни съдове се появява нещо специфично - наличие на вътрешна дръжка. Нейното предназначение е да създава съпротивление при изтеглянето на нишката (Barber 1991, 70). При предене направо от кълеля вътрешната дръжка позволява получаване на фини нишки, като същевременно им придава по-голяма плътност. Съществува и друг възможен метод за ползване на предачен съд - вече изпредени, нишките да се намотават на кълбо: две или повече се вдяват в отвора на вътрешната дръжка, усукват се и след това се препридат в многослойна прежда. Такава прежда притежава високо качество, тъй като съпротивлението на вътрешната дръжка спомага за получаването на повече сукове на единица площ, а това от своя страна - за по-голяма здравина и релаксационна способност, при това при по-малка дебелина. Счита се, че в съдовете е наливана вода, като по този начин се улеснява и ускорява предачния процес (Barber 1991,70).

Вече имах възможност да свържа един съд от халколитното селище Дяково, Кюстендилско с т. нар. предачни съдове (Čohadžiev A. 2000; Чохаджиев А. 2002). Така интерпретиран, съдът от Дяково оставаше единствен за българските земи, а за епохата си - и за целия древен свят. Предложената хипотеза щеше да си остане просто предположение, ако във фонда на Регионалния исторически музей - Велико Търново не беше констатиран още един съд с дръжка върху вътрешната страна на дъното, произхождащ от къснохалколитните пластове на селищната могила при Хотница, Великотърновска област[1]. Впоследствие, търсейки още примери, установих, че в раннохалколитното селище при Слатино, Кюстендилска област също е открит съд с вътрешна дръжка (Чохаджиев С. 1997, 171, фиг. 112:1) и успях да се запозная с него на място във фонда на Регио-

[1] *Благодаря на Н. Еленски за откриването на този съд и за възможността да го включа в изследването си.*

Обр. 2. Тива, Египет. Стенопис от гробницата на Дага с изображение на предачен съд, XII династия, XX-XVIII в. пр. Хр.
Fig. 2. Thebesh, Egypt. Wall painting from the tomb of Daga with depiction of a spinning-bowl, XII dynasty

налния исторически музей - Кюстендил[2].

Първият съд, открит в селището при Дяково, Кюстендилска област (Čohadžiev S. 1984, 74, Abb. 13: 2) (обр. 3) произхожда от първи строителен хоризонт на сондаж 1, който се отнася към началото на късния халколит[3]. Той има приблизително цилиндрично-конична форма със силно издължена долна част. Височината му е 21,4 см, диаметърът при устието - 23,2 см, максималният диаметър е 26 см, а при дъното - 6 см. Съдът е снабден с шест вертикални дръжки, а от вътрешната страна на дъното - с една хоризонтално пробита дръжка с диаметър на отвора 0,9 см. Формата на съда е нехарактерна за периода. Шестте вертикални дръжки са рядкост, а дръжката на дъното - изключение. Именно съчетаването на тези рядко срещани елементи поставя въпроса за предназначението на съда. Сравняването му с т. нар. предачни съдове от Египет, Палестина и Гърция ми позволи да предположа, че и той е бил използван за предене. Предпоставка за такава интерпретация е вътрешната дръжка, която по този начин намира логично обяснение. Така възниква въпросът за функцията на шестте хоризонтални дръжки по тялото на съда. Съпоставката на диаметъра при устието с този на дъното показва, че съотношението им е приблизително 4:1, а към общата височина на съда диаметърът на дъното се отнася както 1:3,5. Тези пропорции правят съда неустойчив при поставяне върху дъното, но ефектът от подобни съотношения явно е търсен. Наличието на дръжки, при това шест, обезсмисля поставянето му във вдлъбнатина. Твърде възможно е съдът да е висял - привързан през дръжките си и окачен. Такава конструкция би му позволила да противодейства на силата от изтеглянето на нишката. Самата тежест на съда предизвиква противоположна по посока сила, като по този начин, с уравновесяването на двете сили, се улеснява процеса на предене (обр. 4). Хипотезата за окачването на съда се базира единствено на логиката и на желанието да бъде намерено обяснение на шестте хоризонтални дръжки, без да могат да се приведат каквито и да е паралели.

Съдът от Хотница, Великотърновско, произхожда от първи (най-горен) хоризонт на селищната могила (обр. 5), отнасящ се към последната фаза на късния халколит. Открит е по време на разкопките на Н. Ангелов (1956-1959), но за съжаление не разполагам с никаква информация за контекста на неговото намиране (вероятно жилище). Съдът има приблизително цилиндрично-конична форма, с ясно изразен прелом. Почти симетрично върху прелома са оформени четири израстъка, два от които са напълно запазени. Тези израстъци едва ли биха могли да изпълняват функцията, приписвана на шестте дръжки на съда от Дяково. Външната повърхност е добре загладена до долната част на прелома. На места личат съвсем слаби следи от украса с графит, но съдът е силно изпечен вторично и не може да се възстанови какъвто и да е орнамент. Височината му е 5 см, диаметърът при устието - 13,5 см, а при прелома - 16,5 см. От вътрешната страна на дъното личат основите на вътрешна дръжка, която за съжаление е отчупена. Вероятният ѝ вътрешен диаметър е около 1,8 см. Този съд, макар и по-малък от този от Дяково, е много по-близък по размер и форма до известните по-късни примери от Гърция, Египет и Палестина.

Съдът от Слатино е открит в жилище от трети строителен хоризонт на селището в местността Чардако, който се отнася към началото на ранния халколит. Съдът е плитък и има слабо заоблена, но почти цилиндрична форма (обр. 6). Височината му е 3,5 см, а диаметърът - около 25 см. Дръжката е отчупена, но може би е достигала нивото на устието или дори е излизала над него. Вероятният

[2] *Благодаря на Ст. Чохаджиев и В. Генадиева за възможността да се запозная и използвам съда в това изследване.*
[3] *Ако се приеме триделната периодизация на халколита, то селището следва да се отнесе към средния.*

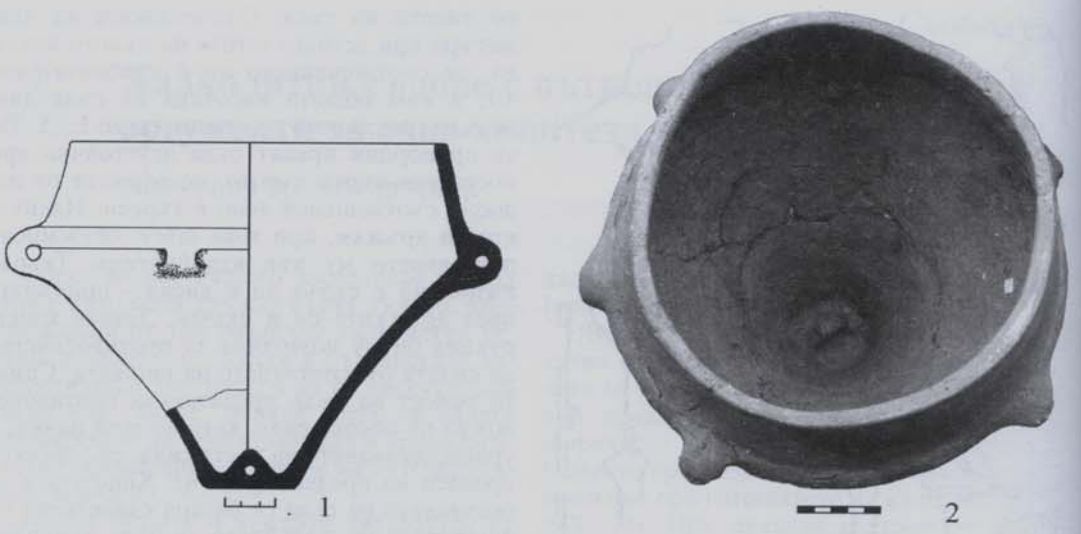

Обр. 3. Дяково. Съд с вътрешна дръжка. Късен халколит
Fig. 3. Djakovo. Vessel with interior handle. Late Chalcolithic

й вътрешен диаметър е около 3,5 см. Отдолу по дъното на съда се забелязва очукване, което показва, че не е бил използван като капак. По цялата вътрешна повърхност на дъното и стените се виждат плитки, дъгообразни следи, получени сякаш вследствие на продължително въртене на някаква материя вътре в него. Твърде примамливо изглежда предположението, че става въпрос за текстилна нишка, което по безспорен начин би доказало предназначението му.

Представените съдове, макар и твърде различни по форма и размер, имат една обща черта - наличието на вътрешна дръжка. По този показател те могат да бъдат сравнявани с известните от по-късни периоди предачни съдове. Трите съда принадлежат на различни периоди на халколита: слатинския - ранен, дяковския - началото на късния и хотнишкия - края на късния, т. е. и трите се вписват в рамките на V хил. пр. Хр.

Най-ранните предачни съдове с вътрешни дръжки в Египет произхождат от Абу Галиб (обр. 1 *б*) и Кахум и датират от времето на XII династия (1985-1795 г. пр. Хр.) (Dothan 1963, 101). Най-ранните екземпляри от Палестина са намерени в пластове от късната бронзова епоха - II период; произхождат от разкопките в Тел ел Ажюл и Бет Шеан (обр. 1 *1,3-5*) и са датирани в XIV-XIII в. пр. Хр. (Dothan 1963, 97). Ако палестинските съдове са очевидна заемка от Египет (Barber 1991,74-75), то проблемен е произходът на съдовете от Крит и Гърция. Съдове с вътрешна дръжка на остров Крит се появяват през бронзовата епоха. Най-ранният пример е от ранноминойското селище Миртос (Южен Крит). Повечето екземпляри обаче принадлежат на обекти от средноминойския период - Драконес, Фестос, Палекастро и Комос (Barber

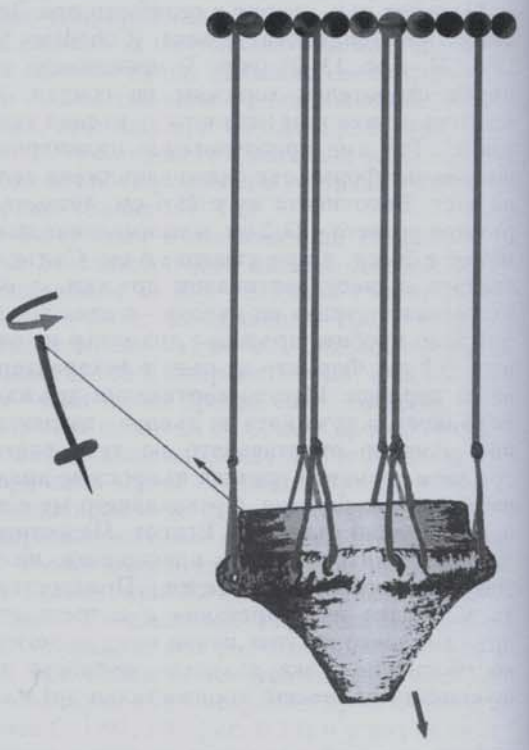

Обр. 4. Реконструкция на функционирането на съда от Дяково
Fig. 4. Reconstruction of the function of the Djakovo vessel

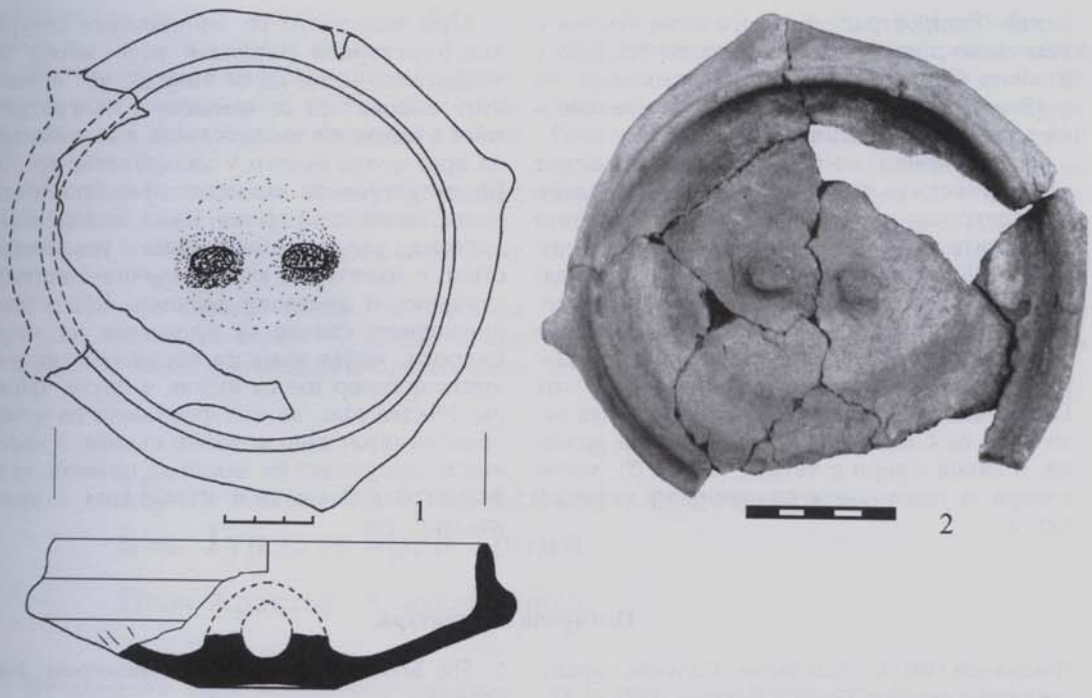

Обр. 5. Хотница. Съд с вътрешна дръжка. Късен халколит
Fig. 5. Tell Hotnitza. Vessel with interior handle. Late Chalcolithic

1991, 74). От континентална Гърция е известен само един пример - от Нихория (Югозападна Гърция), принадлежащ най-вероятно на контекст от късноелладски IIA период (Carington Smith 1992, 687, Pl. 11-34) (обр. 1 *7*). Да се приеме привнасянето на идеята за използване на тези съдове от Египет в Крит би било основателно, само ако ставаше въпрос за средноминойския период, началото на който може да се синхронизира с времето на XII династия в Египет или малко по-късно. Екземплярът от Миртос обаче принадлежи на ранноминойски II период, отнасящ се към времето на IV-VI династия в Египет (2613 - 2181 г. пр. Хр.) (Barber 1991, 76). Тук няма да се спирам повече на дискусията относно произхода и разпространението на предачните съдове. Бих искал само да отбележа, че обикновено те се свързват с използването на влакна от растителен произход и поради това се счита, че тяхната родина е Египет, тъй като основната текстилна суровина там е

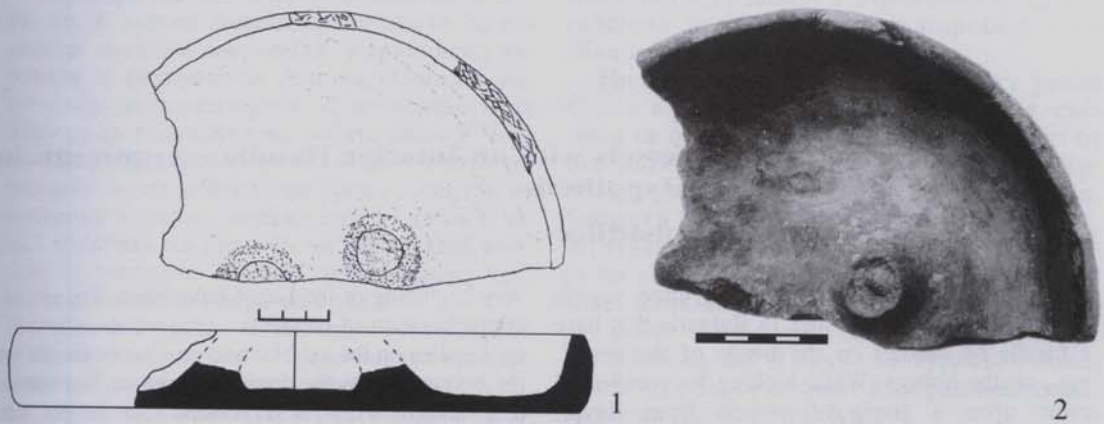

Обр. 6. Слатино. Съд с вътрешна дръжка. Ранен халколит
Fig. 6. Slatino. Vessel with interior handle. Early Chalcolithic

ленът. Разпространението им в територии с текстилно производство, свързано основно с вълната (Гърция и Палестина) подсказва, че е възможно да са употребявани за предене и на влакна от животински произход.

Ако приемем, че и представените съдове от българските земи са предачни, то може със сигурност да се твърди, че технологията за тяхната употреба е възникнала и се е развила на Балканите, тъй като тук те се появяват чувствително по-рано. Прави впечатление, че и трите съда са с по една вътрешна дръжка, както и шестте известни екземпляра от Гърция и няколко (най-малко два) - от Палестина. Египетските и палестинските като цяло са с най-малко две вътрешни дръжки, а някои - дори с четири (обр. 1 5), което говори за усвояване и развиване на технологията.

При наличието на споменатите сигурно интерпретирани паралели вече много по-убедително може да се твърди, че "предачните съдове" са се появили в българските земи в началото на халколита и са използвани през почти цялото V хилядолетие пр. Хр. Впоследствие се появяват през бронзовата епоха, но вече в Гърция, Крит, Египет и Палестина, където се развиват, усъвършенстват и адаптират към различни текстилни суровини и предачни техники. Как и дали предачните съдове са пренесени на юг са въпроси, които няма да обсъждам тук и за чиито отговор ще са нужни и други примери. Убеден съм, че във фондовете на музеите се намират още подобни съдове, а настоящото проучване би могло да помогне те да бъдат разпознавани и използвани в други изследвания.

Цитирана литература:

Чохаджиев 1997: С. Чохаджиев. Слатино - праисторически селища. Велико Търново, 1997.

Чохаджиев 2002: А. Чохаджиев. Опит за интерпретация на съд с вътрешна дръжка от праисторическото селище при с. Дяково, Кюстендилско. - В: Т. Крумова (съст.) Занаятите през вековете. Велико Търново, 2002, 41-49.

Barber 1991: E. Barber. Prehistoric Textiles. The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages with Special Reference to the Aegean. New Jersey, 1991.

Carington Smith 1975: J. Carington Smith. Spinning, Weaving and Textile Manufacture in Prehistoric Greece (Ph. D. Thesis). University of Tasmania, Hobart, 1975.

Carington Smith 1992: J. Carington Smith. Spinning and Weaving Equipment. - In: W. McDonald, N. Wilkie (eds.) Excavations at Nichoria in Southwest Greece, 2. The Bronze Age Occupation. Minneapolis, 1992, 647-692.

Čohadžiev 1984: S. Čohadžiev. Ausgrabungen an der prähistorischen Siedlung beim Dorf Djakovo, Kreis Kjustendil. - Studia Praehistorica, 7, 1984, 64-81.

Čohadžiev 2000: A. Čohadžiev. An Attempt for an Interpretation of One Peculiar Vessel from Djakovo (Contribution to the Spinning Process in Prehistory). - In: L. Nikolova (ed.). Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory (BAR, International Series 854). Oxford, 2000, 113-119.

Dothan 1963: T. Dothan. Spinning-bowls. - Israel Exploration Journal, 13, 1963, 97-112.

Peet, Woolley 1923: T. Peet, L. Woolley. Tel El-Amarna, The City of Akhenaten, (Egypt Exploration Society Memoir, 38). London, 1923.

Chalcolithic Vessels with an Interior Handle - Arguments in Favour of an Hypothesis

Alexander Chohadjiev

This paper is aimed at studying three vessels from three Chalcolithic sites in Bulgaria that have a handle or handles on the inside of the vessel, e.g., on the bottom. While looking for parallels, I came upon a group of vessels from Egypt, Palestine and Greece, known as "spinning-bowls".

One of the vessels that was discovered at the site of Djakovo, Kystendil region (Fig. 3) is dated to the very beginning of the Late Chalcolithic. The unusual combination of elements - proportions, six vertical handles on the exterior and an interior handle on the bottom - begs the question about its function as a spinning-bowl. It is very likely that the pot was tied from the handles and suspended. This design would make it possible to counter the tension of the thread pulling out. The weight of the vessel would

create an opposite force, and the balance of the two forces would enable a process of spinning (Fig. 4).

The vessel from Hotnitsa, Veliko Tarnovo region, comes from the first building level of the tell settlement and is dated to the end of the Late Chalcolithic (Fig. 5).

The vessel from Slatino comes from the third building level of the site situated in the Chardako locality and is dated to the beginning of the Early Chalcolithic (Fig. 6).

These vessels although different in shape and size have a common feature - a handle on the inside. This element gives reason to compare them with the spinning-bowls from later periods. The three vessels are dated to different periods of the Chalcolithic but within the framework of the 5th millennium BC, while the vessels from Egypt, Greece and Palestine are of a much later date. If we accept the three vessels as spinning-bowls, we could claim that the idea for their use emerged and developed in the Balkans, a territory where they had been used during most of the 5th millennium BC. Later they are found in Bronze age layers in Greece, Crete, Egypt and Palestine where they were developed, improved and adapted for various kinds of fibers and spinning techniques.

Проучване на тракийското светилище в м. Турлата край Троян

Иван Христов, Алексей Гоцев

Проведените през последното десетилетие на XX в. теренни обхождания и сондажни археологически проучвания по северните склонове на Централна Стара планина позволиха да се очертаят няколко значими тракийски селищни микрорайона. Показател при тяхната идентификация беше концентрацията на разкритите селища, могилни некрополи, укрепления и отделни археологически находки, датирани най-общо през I хил. пр. Хр. Въз основа на този показател се очерта средищен микрорайон с граници: билото на Стара планина, около Троянския проход на юг, Микренските възвишения на Предбалкана на север, източното подножие на Васильовската планина на запад и долината на р. Видима на изток (Христов 1999, 97).

Територията обхваща приблизително 240 кв. км. В нея са локализирани около 20 поголеми могилни некрополa, 9 тракийски укрепени и неукрепени селища, култови паметници, концентрирани в непосредствена близост до теченията на реките Бели и Черни Осъм. Централно място в посочената територия заема районът на Троян, очертан от невисоки върхове, ограждащи от изток и запад долината на Бели Осъм. Сред тези върхове се откроява Турлата, разположена на 3 км западно от центъра на града.

Турлата е разлат хълм, издигащ се на 556 м надморска височина. Представлява продълговато възвишение, ориентирано изток-запад, със стръмни източни, северни и южни склонове. Най-високата част на хълма е тясно скално ребро с широчина в билната част до 8 метра. Склоновете на върха са покрити с млади борови насаждения, като само в най-високата част те са разредени и на места заменени с широколистна растителност (обр. 1).

През 1920 г. при написването на популярен исторически очерк за троянския край, д-р Найден Шейтанов отделя специално внимание на вр. Турлата (Шейтанов 1920, 19-20). Според него „има основание да се предполага, че още в най-стари езически времена Турлата, обърната точно на изток, е била някакво светилище". Хипотезата на Н. Шейтанов за култовия облик на върха е едно от първите описания на тракийско светилище в Стара планина.

Името на върха според Шейтанов може да се свърже с латинското *„turris"* - кула. Според М. Чалъков разпространението на топонима в Родопите е отражение на византийското присъствие по българските земи (Чалъков 1988, 17-28).

На 1 км западно от върха, върху равни площи е разположен могилен некропол, състоящ се от 7 надгробни могили, повечето от тях датирани в периода V-III в. пр. Хр. (Найденова, Тотевски 1980, 50; Найденова, Тотевски 1981, 42; Найденова, Тотевски 1982, 36; Найденова, Тотевски 1983, 41). Въз основа на погребалния инвентар (керамични съдове, железен меч), могила № 4 от некропола, както и още един железен меч, открит случайно на 250 м южно от Турлата (Тотевски 1991, 4-5), се отнасят към ранножелязната епоха (XI-X в. пр. Хр.).

Към най-близко разположените до разглеждания връх археологически обекти можем да добавим и две новооткрити селища.

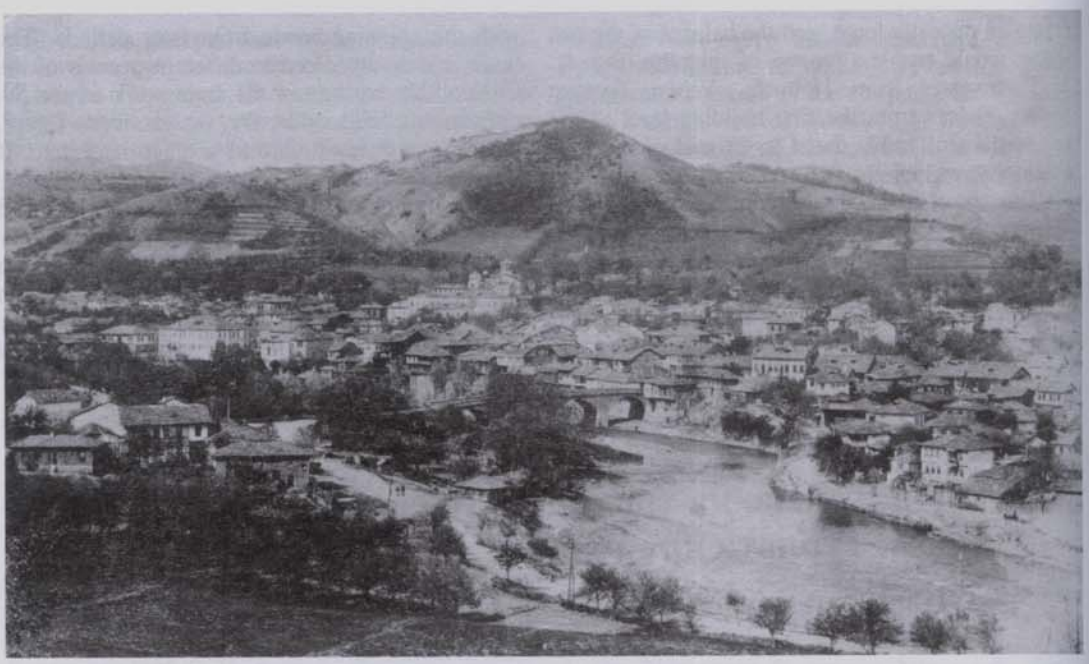

Обр. 1. М. Турлата. Поглед от североизток - снимка от 20-те години на XX в.
Fig. 1. Turlata. View from northeast, a photograph from the 1920-es

Първото от тях е локализирано през 80-те години на XX в. на мястото на новоизградената поликлиника на града, разположена в северното подножие на върха. Въз основа на открития керамичен материал то е датирано най-общо в I хил. пр. Хр.(Тотевски 1991, 11).

На 3 км югоизточно от Турлата през 1987 г. са открити следи от второ селище, разположено на стръмен склон над р. Осъм в местността Лъкарица (Тотевски 1991, 11).

Необходимо е да се отбележи, че непосредствено в източното подножие на върха е преминавало трасето на трако-римския път за Филипополис, използван активно и преди завладяването на севернотракийските земи от Рим (Христов 2002). Поради близостта си до пътя, според Т. Тотевски върхът е бил укрепление за неговата охрана.

През ранната пролет на 2000 г. група ученици от Художественото училище в Троян откриват в два иманярски изкопа, разположени съответно източно и западно от триангулачната точка на върха, фрагментирана тракийска керамика от ранножелязната епоха. Иманярската интервенция е повод за провеждане на спасителни археологически разкопки (Христов 2001, 39), чиито резултати са предмет на настоящето изложение[1].

Проучванията са проведени през месец октомври 2000 г. чрез полагане на четири сондажа в най-високата част на хълма, около скала с геометрични изсичания (обр. 2). За изясняването на стратиграфията на югоизточния склон на най-високата част на хълма е заложен сондаж № 1. Сондажът е разположен на 6 метра югоизточно от триангулачната точка и е с размери 1 х 2 м. По същество той представлява разширение на север на иманярския изкоп. В него се разкриват дребни камъни и тъмнокафява пръст от земна маса, свлечени по склона. Чрез няколко отнети механични пласта от 0,10-0,15 м е достигната дълбочина 1 м, където всъщност е и материковата основа на склона. В сондаж № 1 са открити отделни фрагменти от керамични съдове и работата в него е преустановена.

Сондаж № 2 е заложен с първоначални размери 3 х 1 м, с ориентация по дългата страна северозапад-югоизток. Постепенно неговата дължина е разширена до 10 м, а ширината - до 2 м.

Сондаж № 2 пресича най-високата част на хълма в близост до ниски скали, стърчащи на терена. На една от тях, намираща се на 1 м югозападно от котата на върха, е почистена лицевата страна, ориентирана на изток. При започване на разкопките скалата се е откроявала над околния терен с 0,50 м, като при последвалото почистване е достигната височина от 1 м и ширина в основата 0,90 м. Върху споменатата лицева страна на скалата е

[1] *Проучванията на обекта са проведени от авторите на статията. Частта „Характеристика на керамичния комплекс" е написана от А. Гоцев, а останалите текстове - от И. Христов.*

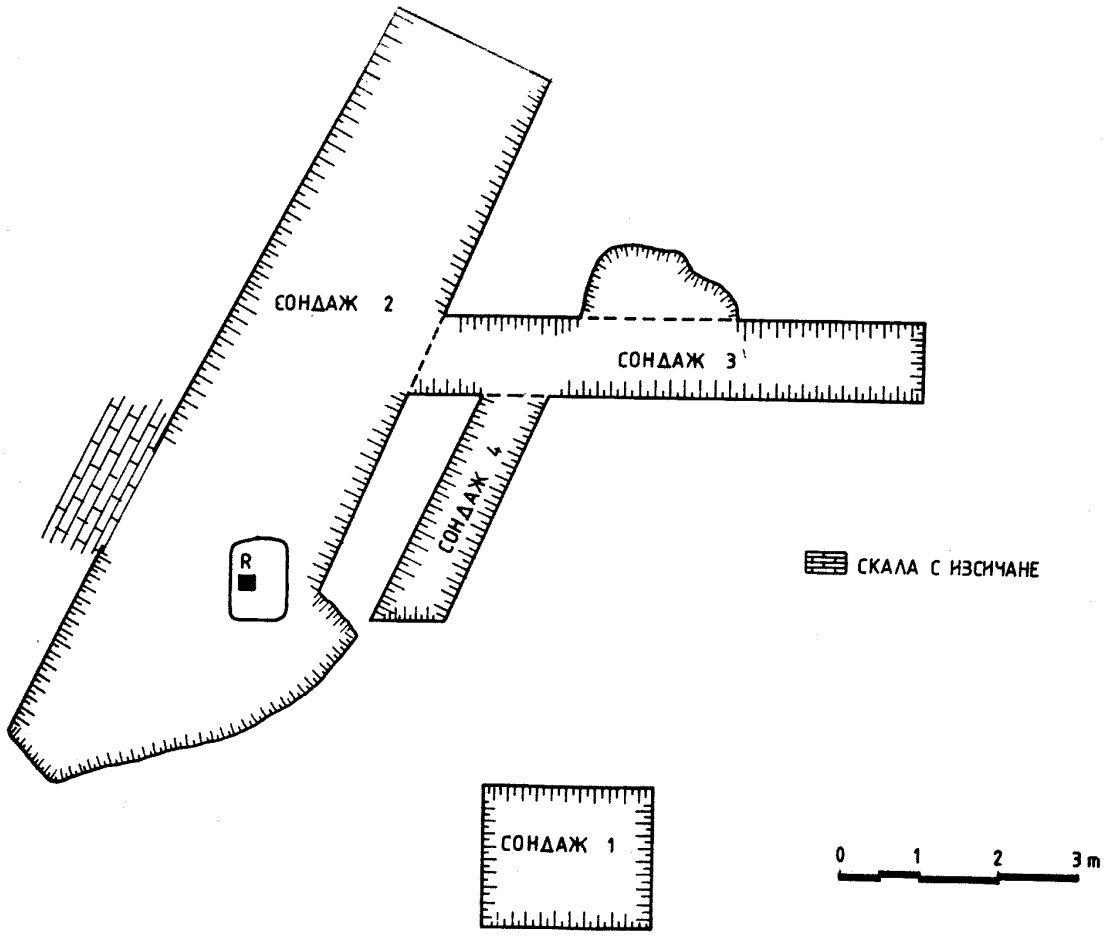

Обр. 2. Схема на разположение на сондажите
Fig. 2. Plan of the trenches

открит изсечен полукръг с диаметър 0,60 м (обр. 3). Фигурата е вдълбана на 0,01 м дълбочина, при ширина на жлеба 0,02 м. Тя е била затрупана в земята до началото на 2000 г., като при нейното разчистване са открити дребни керамични фрагменти от ранножелязната епоха, без видими нарушения на културния пласт. Тези обстоятелства доказват древния произход на изсечения полукръг, въпреки че по скалата се забелязват и естествени форми вследствие на пропукване.

Достигнатата дълбочина до материковата скала в равната част на сондажа е 0,80 м. На 3 метра северозападно от котата, където започва стръмният склон на хълма, дълбочината на културните напластявания достига 1 м.

Стратиграфската ситуация в сондаж № 2 е следната (обр. 4):

1. Най-горният слой е от чернокафява пръст и трева с дебелина 0,20 см.

2. Следва пласт от камъни с различна големина и пласт с редуване на отделни сегменти замазка, плочести камъни и фрагменти от керамични съдове - дебелина 0,40 см.

3. Плътен слой от замазка с дебелина 0,10 см.

4. Горял пласт с дебелина 0,10 см.

5. Следва материкова скала.

С цел изясняване цялостната стратиграфия на обекта и неговата датировка допълнително са заложени два нови сондажа: сондаж № 3 (размери 4,60 х 1 м, достигната дълбочина 0,75 м) и сондаж № 4 (размери 4 х 1 м, достигната дълбочина 0,65 м). Впоследствие сондажите са свързани. Те са ситуирани в границите на обекта, обхващащ площ от 100 кв. м. От тази площ са разкопани 40 %, при което във всички сондажи се забелязва описаната стратиграфска ситуация, както при сондаж № 2. В сондаж № 2 и № 3 е документирана ситуация на съзнателно затрупани фрагменти от големи керамични съдове с плочести камъни на площ 1,16 х 0,60 м.

Характеристика на керамичния комплекс. Единственият археологически материал, открит при проучванията в м. Турлата до

Обр. 3. Скални изсичания в централната част на обекта
Fig. 3. Rock cuts in the central part of the site

Троян, който носи по-пълна и точна информация за хронологията на обекта, е откритата керамика. Като цяло керамичният комплекс е в твърде фрагментарен вид. Частично са възстановени само няколко форми керамични съдове.

Малко сигурни данни има и за разпределението на отделните категории съдове на територията на обекта и в този аспект сме затруднени да възстановим по-пълно ритуалните практики, свързани с депонирането на керамичния материал в светилището.

В рамките на проучената площ не беше установена вертикална стратиграфия - в повечето случаи керамичните фрагменти се откриваха в пласт с дълбочина от 30 до 70 см. Разчистено беше керамично струпване единствено в сондаж № 3. Именно в този сондаж бяха открити и почти всички представени на обекта типове съдове.

Основната цел на настоящето представяне на керамиката от обекта е да се уточни периода, през който е функционирало светилището.

Питоси. С този термин се обозначават големи, дебелостенни съдове с вероятно предназначение за съхранение и транспортиране на насипни стоки. Глината е много груба, но при третирането на повърхността е налице тенденция за оглаждане, в някои случаи - до степен на некачествено излъскване. Устието им е фуниевидно, високо, с диаметър от 16 до 35 см (обр. 5 *1, 4*). Тялото е заобленобиконично или сферично, а дъното е плоско, неподчертано. В най-широката част на тялото понякога има вертикални, къси и масивни дръжки. Украса в повечето случаи липсва, или е съвсем проста - обикновено релефни ленти под ръба на устието. Височината и

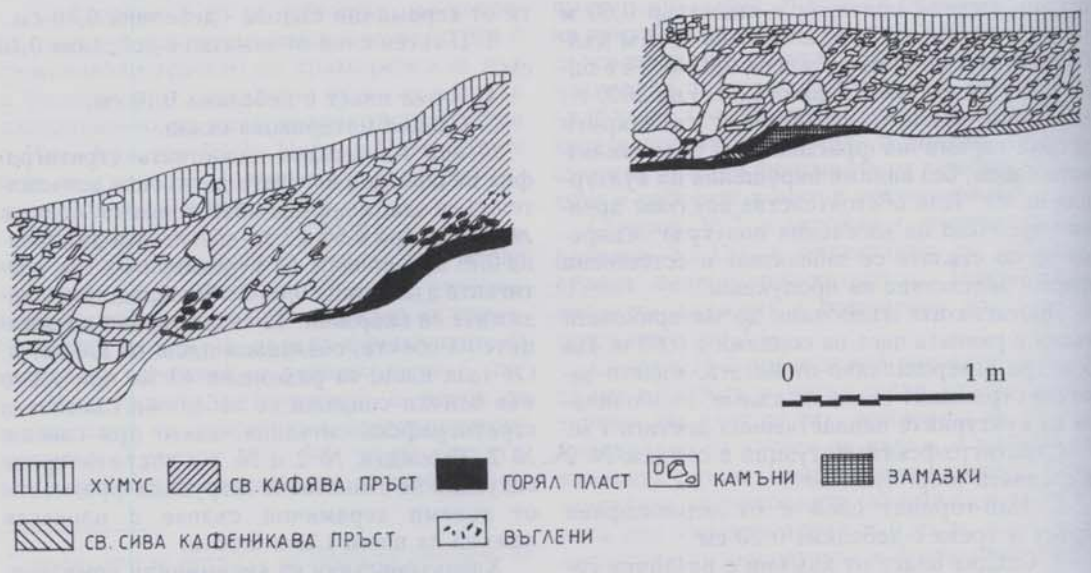

Обр. 4. Стратиграфски профил на сондаж №2
Fig. 4. Stratigraphic profile, trench N2

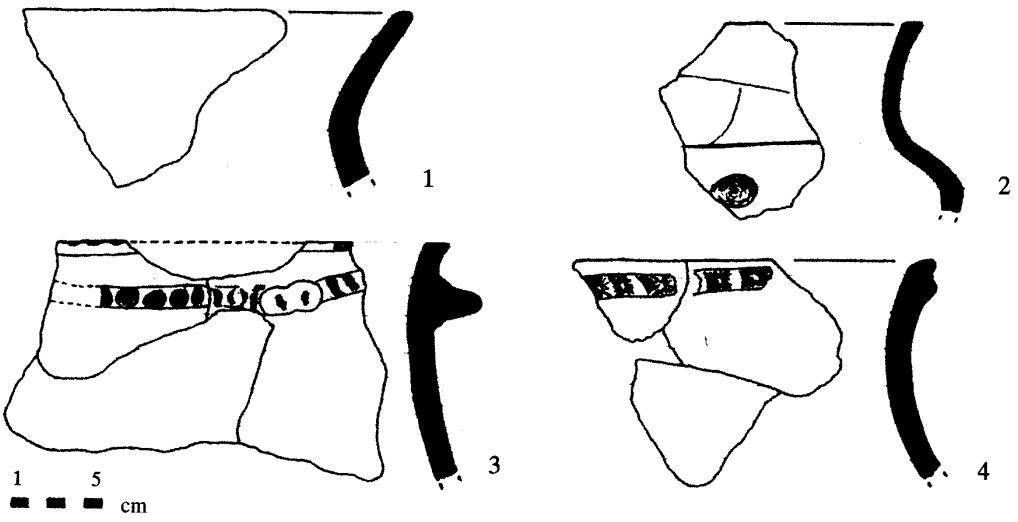

Обр. 5. Керамични фрагменти от светилището на вр. Турлата
Fig. 5. Sherds from the sanctuary on Turlata hill

максималният диаметър на този тип съдове не могат да бъдат възстановени.

Груби, дебелостенни съдове. Различават се от категорията на питосите главно поради по-простия си, не толкова разчупен профил и неравната, грубо огладена повърхност. Глината е груба, преобладават светлите сивокафяви тонове. Освен това при тези съдове по-често се срещат украсени екземпляри. Преобладава релефната украса - хоризонтални ленти с притискания и насечки, порядко елипсовидни издатъци - самостоятелни или включени в релефен пояс (обр. 5 *2, 3*; 6 *1*).

Няма категорични данни за височината на тези съдове. Хронологическата им позиция обхваща твърде дълъг период - от края на II хилядолетие и цялото I хил. пр. Хр. (Стоянов 1997, 70-72, табло XV-XVII).

Освен разгледаните дотук представители на т. нар. груба или кухненска керамика и „тара", при проучването на светилището в м. Турлата бяха открити керамични фрагменти от трапезни съдове. Бяха възстановени някои форми, даващи информация за категориите съдове, използвани в светилището.

Трапезни съдове

Чаши. Данни за тази категория съдове от обекта дава един почти изцяло запазен екземпляр (обр. 6. *2*). Той има късо вертикално устие, рязък преход към почти сферичното тяло и заоблено (?) дъно. Съдът е имал една (?) вертикална дръжка, извита над устието, но липсва най-горната ѝ част. Върху горната част на тялото, симетрично спрямо дръжката, има вертикален, слабо профилиран издатък с елипсовидна форма. В пространството между него и дръжката личат плитки канелюри, разположени в зиг-заг. Глината е с примеси, повърхността е лошо излъскана, с тъмносив цвят.

Като цяло формата на тази чаша се свързва с края на бронзовата епоха. Съдове с подобни характеристики са открити при проучването на селищната могила при Кастанас, 13 хоризонт (Hochshteter 1984, 73, Abb. 17, taf. 66, 4). В този случай обаче, липсва характерната за по-късните периоди украса от плитки канелюри, симетрично фланкиращи незабележим елипсовиден издатък, а дръжката е по-къса и масивна. Съдове, близки по форма и със сходна украса, са открити на о-в Тасос, гроб К5 от некропола при Кентриа (Koukouli-Chrisanthaki 1982, Abb. 10, 3-4).

Кантароси. Тази важна категория съдове е представена от един частично запазен съд (обр. 6 *4*). Фрагментарният му вид поставя под известно съмнение принадлежността на съда към тази категория. Все пак някои характеристики - сравнително големият диаметър, разлатото, биконично тяло, донякъде и формата на дръжката му, дават основания да приемем, че става въпрос за кантарос. Подобни съдове се откриват в комплекси от самото начало на ранножелязната епоха (Стоянов 1997, 52-56). В същото време има особености, които отличават този съд от някои характерни представители от началото на ранножелязната епоха. Липсват типичните за кантаросите от пластовете Бабадаг I и Троя VII B2 ниска форма, с приплеснато, разлато тяло и големи, извити над ръба на устието дръжки (Morintz 1987, 48-50, t. 9/10,12,14; Blegen et al. 1958, 164). Кантарос с

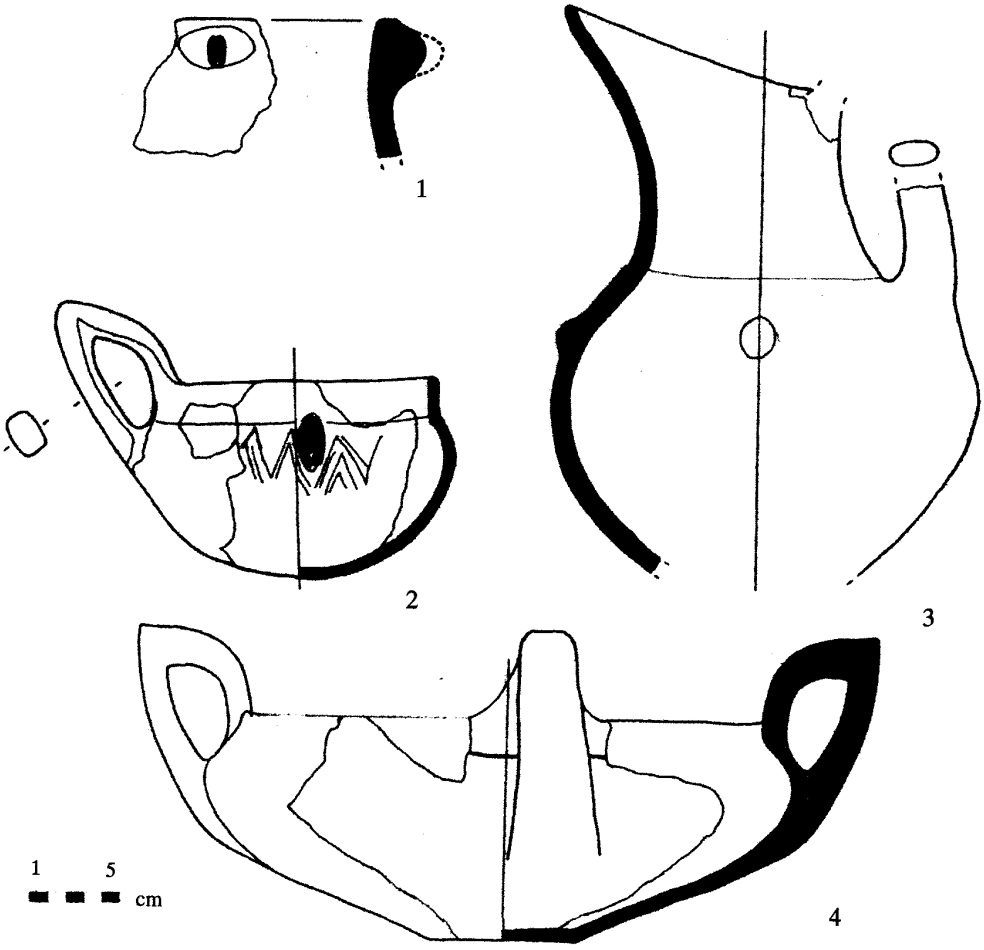

Обр. 6. Керамични фрагменти от светилището на вр. Турлата (продължение)
Fig. 6. Sherds from the sanctuary on Turlata hill (continuation)

подобна форма е открит в непосредствена близост до обекта в м. Турлата при проучването на некропола от ранножелязната епоха в същата местност през 70-те години (съдът се намира в Троянския музей).

Кани. Наличието на тази категория съдове на обекта се илюстрира от един почти изцяло запазен съд с висока шия, косо срязано устие, сферично тяло с малък коничен издатък в горната му част и вертикална, извита над устието дръжка, която не е запазена (обр. 6 *3*). Дъното не е открито. Глината е груба, с много малки примеси, повърхността е огладена, равна, с неравномерен кафеникав цвят. Диаметърът на устието е около 13-14 см, запазената височина - около 30 см. Съдове с подобни характеристики са широко разпространени на територията на Балканския полуостров в края на бронзовата епоха. Примери в това отношение са добре датираните комплекси от обекта в м. Кайменска чука до Благоевград (Stefanovich, Bankof 1998, 297-298, fig. 25 A, Inv. No. KC#313); от селищната могила при Кастанас (Hochshteter 1984, 51-53, Abb. 12, taf. 45/2; 267/11). Има обаче достатъчно сигурни данни, че подобни съдове са били в употреба и в началото на ранножелязната епоха. Такъв пример е каната от погребение с кремация, открита в подножието на Джендем тепе в Пловдив (Детев 1963, 143-144, обр. 1; Hänsel 1976, 195, Taf. 28/20). В този случай е налице сходна с тази на каната от Турлата пластична украса, но освен нея, при каната от Пловдив има комбинация от врязани и инкрустирани линии.

За по-дългата употреба на каните със скосено устие и сферично тяло подсказва и ситуацията в Кастанас. При сумарното представяне на материали от ранножелезните пластове на могилата е посочен съд, подобен на този от Турлата (Hochshteter 1984, taf. 267/5). От същия географски ареал - Централна Северна България, е известен още един подобен съд, но данните за неговата

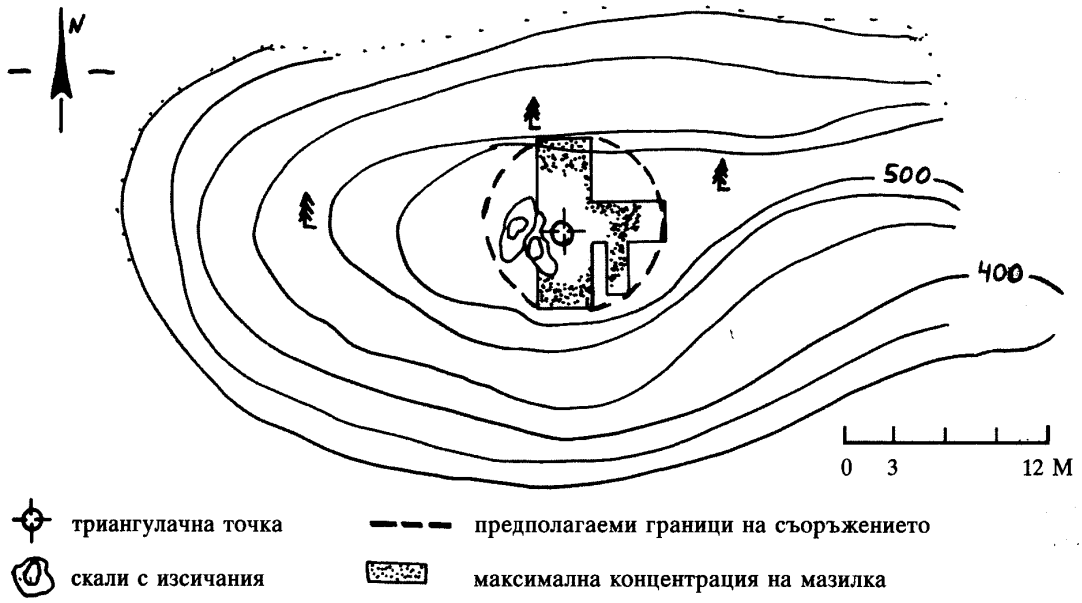

Обр. 7. Топографска схема на билната част на вр. Турлата и проучената площ
Fig. 7. Topography of the highest part of Turlata hill and the excavated area

стратиграфска и хронологическа позиция са твърде несигурни - най-общо къснобронзова и ранножелязна епоха (Миков, Джамбазов 1960, 122, обр. 91/р).

Хронологията на керамичния комплекс може да се определи на базата на няколко критерии. На първо място е липсата на твърде характерните за самото начало на ранножелязната епоха нови елементи, които позволяват на някои автори да употребят термина „халщатизация", за да илюстрират значимите промени в развитието на керамиката от това време (Morintz 1987, 39-45). Става въпрос за букел амфорите, за паниците с извито навътре устие и чашите със сложен профил и извита над устието под ъгъл дръжка (Тодорова 1972, 19-21; Tonceva 1980, 27-29). Така може да се разглежда и липсата на щемпелованата и на класическата канелирана украса. Врязани орнаменти се срещат на обекта, но са крайно оскъдни и не допринасят за прецизиране на хронологията му.

Прави впечатление, че липсват и някои твърде важни елементи, характеризиращи керамичните комплекси от къснобронзовата епоха по Долния Дунав. На първо място това е сферичният кантарос - форма, която се възприема от някои автори като водеща за това време в твърде широк географски ареал (Hänsel 1976, 52-87; Hochstetter 1984, 58-64, Abb. 15). Друг елемент от керамичния комплекс, който не беше открит при проучванията на Турлата, е инкрустираната украса. Тази украса се среща в редица археологически култури, отнасящи се към финала на бронзовата епоха по Долния Дунав (Morintz 1978, 47-85).

На този етап от проучванията може да се направи предположението, че керамичният комплекс от обекта се разполага в много тесен хронологически диапазон - в самия край на бронзовата епоха и отчасти в началото на ранножелязната епоха. Това е и времето, когато светилището е било активно използвано.

Устройство на светилището

Наблюденията от разкопките сочат, че върху скалите в най-високата част на хълма Турлата е била изградена постройка или ниско ограждане от плет и замазка. В нея са били извършвани ритуали чрез изгаряне, а впоследствие са били натрошени керамични съдове или депонирани отделни техни фрагменти. Керамиката е била затрупана със средно големи и малки плочести камъни и пръст. Предполагаемата площ на съоръжението, за което смятаме, че е било с кръгъл план, е 100 кв. м, като централната част заема споменатата скала с изсечен полудиск, ориентиран на изток.

Кръглата форма на съоръжението е избрана с оглед конфигурацията на терена в най-високата част на местността. Преди започване на разкопките и нанесените иманярски поражения, площта около триангулачната точка е наподобявала формата на ниска, разлата каменна могила.

Въпреки сондажния характер на проучванията, границите на култовия обект се дола-

вят отчетливо в профилите на сондажите на северозапад, североизток и югоизток. Кръглата форма може да се проследи посредством прекъсването на пласта с мазилка (следи от плет с отпечатъци на колове с диаметър от 0,6 до 1,6 см (в сондаж № 1, № 2 и № 3) (обр. 7).

Причините, довели до създаването на култовия обект и сравнително бързото прекратяване на културата дейност тук могат да бъдат изяснени след извършване на археологически разкопки и на други обекти в района на Централна Стара планина. На този етап все още остават открити много въпроси.

Така например, не може да се проследи евентуалната връзка между светилището, проучения по-рано некропол от ранножелязната епоха в същата местност и близко разположените селища, за които стана дума по-горе.

Не е решен и въпросът за ролята на Троянския проход като комуникативна артерия през планината в прехода между къснобронзовата и ранножелязната епоха, и оттук за специфичната роля на проучваното светилище. Такива взаимодействия между племената, обитавали земите от двете страни на източната част на планината, вече са разгледани и засега не будят възражения (Gotzev 1994, 56-61).

Предполагаемата кръгла форма на култовото съоръжение в най-високата част на хълма е близка до планировката на открити и частично проучени светилища от I хил. пр. Хр. в Централна Стара планина (светилището в м. Ветрилника във Васильовска планина - диаметър 13 м, светилището в м. Грададата до Г. Желязна, Троянско с диаметър 23 м, светилището в м. Черната могила във Васильовска планина - с диаметър 60 м с портик от две мраморни колони, светилището в м. Чучул в района на Троянския проход - диаметър на втората култова площадка 10 м).

Като най-близък аналог с депонирането на керамични съдове и отделни техни фрагменти може да се посочи светилището от късножелязната епоха, разположено на споменатия връх Чучул (Христов 2002, 3-8). Върху неговите две култови площадки са били депонирани керамични фрагменти, монети и отдел-

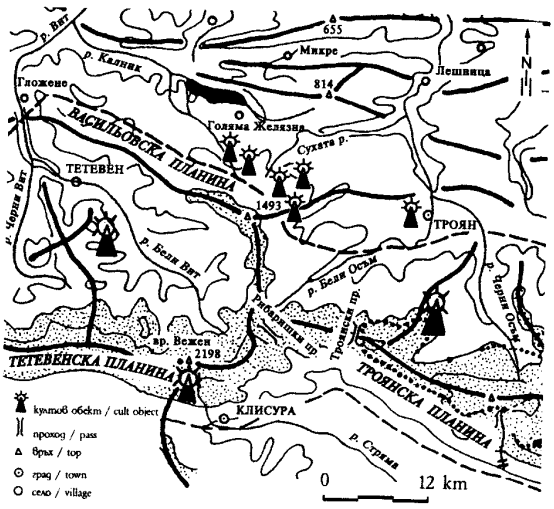

Обр. 8. Тракийски светилища в Централна Стара планина
Fig. 8. Thracian sanctuaries in Central Stara Planian Mountain

ни железни предмети от IV в. пр. Хр., които впоследствие са били затрупани с плочести камъни и пръст. По подобие на ритуалите при връх Турлата, скалната основа на светилището е била равномерно опалвана.

Светилището на връх Турлата в околностите на Троян спада най-общо към т. нар. култови места край върхове и скали във вътрешността на Тракия (Домарадски 1994, 33-36). То е осмият тракийски култов обект, локализиран по северните склонове на Централен Хемус (Христов 2001, 9-13; Christov 2001, 67-68) (обр. 8).

Ситуирането на тези обекти върху една сравнително малка по площ територия може да се обясни от една страна с повишената интензивност на археологическите разкопки през последните десет години, а от друга - с особеностите на поселищната мрежа през I хил. пр. Хр., когато траките усвояват максимално планината, обожествявайки повечето природни феномени и върховете в нея. С предложената датировка това светилище се явява най-ранното тракийско светилище в Хемус, проучено по археологически път.

Цитирана литература:

Детев 1963: П. Детев. Материали за праисторията на Тракия. - Годишник на Народния археологически музей в Пловдив, 5, 1963, 143-152.

Домарадски 1994: М. Домарадски. Култови места край скали и върхове. - Епохи, 1994, 4, 33-36.

Миков, Джамбазов 1960: В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. София, 1960.

Найденова, Тотевски 1980: В. Найденова, Т. Тотевски. Могилен некропол до гр. Троян. - В: Археологически открития и разкопки през 1979. София, 1980, 55.

Найденова, Тотевски 1981: В. Найденова, Т. Тоте-

вски. Могилен некропол до гр. Троян. - В: Археологически открития и разкопки през 1980. София, 1981, 42.
Найденова, Тотевски 1982: В. Найденова, Т. Тотевски. Могилен некропол до гр. Троян. - В: Археологически открития и разкопки през 1981. Михайловград, 1982, 35.
Найденова, Тотевски 1983: В. Найденова, Т. Тотевски. Проучвания на тракийски могили до гр. Троян. - В: Археологически открития и разкопки през 1982. Плевен, 1983, 41.
Стоянов 1997: Т. Стоянов. Могилен некропол от ранножелязната епоха. Сборяново I. София, 1997.
Тодорова 1972: Х. Тодорова. Раннохалщатски селища по поречието на река Камчия. - Археология, 1972, 2, 17-22.
Тотевски 1991: Т. Тотевски. Най-старата история на Троян и Троянския край според последните археологически проучвания. - Културно-историческо наследство на Троянския край, 2. София, 1991.
Христов 1999: И. Христов. Планинска Тракия. Население, култура и религия в древността. Велико Търново, 1999.
Христов 2001: И. Христов. Новооткрито тракийско скално светилище в Централна Стара планина. - Известия на Националния исторически музей, 12, 2001, 9-13.
Христов 2002: И. Христов. Тракийско крайпътно светилище на вр.„Чучул" в Централна Стара планина. - Минало, 2002, 2, 3-8.
Христов 2002: И. Христов. Пътища и крайпътни съоръжения в Хемус. Принос към историческата география на древна Тракия. Велико Търново, 2002.
Шейтанов 1920: Н. Шейтанов. Популярни исторически бележки за Троян и околността. Троян, 1920.
Чалъков 1991: М. Чалъков. За истинското име на връх Турлука край Смолян. - Родопи, 11, 1991, 17-18.
Blegen et al. 1958: C. Blegen, C. Boulter, J. Caskey, M. Rawson. Troy. Settlements VII a, VII b and VIII. Volume 4. Part 1 - text, part 2 - plates. Princeton, 1958.
Gotzev 1994: A. Gotzev. Contacts and interactions across the Eastern Balkan Range during the Early Iron Age. - В: Култура и религия в Североизточна Тракия. Helis, 3, част 1. София, 1994, 43-68.
Hänsel 1976: B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der alteren Hallstattzeit an der Unteren Donau. 1-2. - Beiträge zur ur- und frühgeschichtlischer Archäologie des Mittelmeer Kulturraumes 27. Bonn, 1976.
Hochstetter 1984: A. Hochstetter. Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die handgemachte Keramik Schichten 19 bis 1. Prahistorische Archäologie in Südosteuropa. Band 3, Text und Tafeln. Berlin, 1984.
Koukouli-Chrisanthaki 1982: H. Koukouli-Chrisanthaki. Die frühe Eisenzeit auf Thasos. - In: Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Band 1 (= Südosteuropa Jahrbuch der Südosteuropa Gesellschaft, Band 13), 119-143.
Morintz 1978: S. Morintz. Contribuţii arheologice la istoria tracilor timpuri, 1. Epoca bronzului în spaţiul carpato-balcanic. Bucureşti, 1978.
Morintz 1987: S. Morintz. Noi date şi probleme privind perioadele hallstattiana timpurie şi mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag). - Thraco-Dacica, 1987, 1-2, 39-71.
Stefanovich and Bankof 1998: M. Stefanovich, A. Bankoff. Kaimenska cuka 1993-1995. Late Bronze Age Site in Southeast Bulgaria. - In: M. Stefanovich, H. Todorova, K. Hauptmann (eds.). James Harvey Gaul - in memoriam. Sofia, 1998, 255-338.
Tonceva 1980: G. Tonceva. Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie de Nord-Est. (= Studia Thracica). Sofia, 1980.
Christov 2001: I. Christov. Rock Sanctuaries of Mountain Thrace. Veliko Tarnovo, 2001.

Investigation at the Thracian Sanctuary on Turlata Hill near Troyan

Ivan Hristov, Alexei Gotsev

Turlata is a hill with an elongated shape and steep slopes to the east, north and south. It is situated 556 m above sea level and is east-west oriented. The highest part of the hill is a rock edge, its widest part being 8 m.

The excavations at the site were made in October 2000 and consisted of 4 trenches on the highest part of the hill, surrounding a rock with geometric motifs cut on it.

The excavations evidenced that a building or a low enclosure wall of wattle-and-daub existed on the rocky surface of the highest part of Turlata hill. Rituals including fire and burning were performed there, followed by pottery breaking and

burying of some of the sherds. The sherds were covered by small and mid sized stone slabs and soil. The presumed area of the structure, which we assume was round in plan, is 100 sq. m and its central part is occupied by the rock already mentioned with half a disk cut on it, facing the east. At this stage of the investigations we could assume that the pottery assemblage from the site near the town of Troyan falls into a very narrow time span - the very end of the Bronze age and partly the beginning of the Early Iron age. It is the time (according to the pottery assemblage analysis data) when the sanctuary was in active use.

The presumed round plan of the structure is similar to the plans of the partly excavated sanctuaries from the 1st millennium BC in the Central Stara Planina Mountain. The closest parallel of burying pottery and sherds comes from the Late Iron age sanctuary on Chuchul peak. Sherds, coins and iron objects dated in the 4th century BC were laid on the two cult platforms unearthed there; later they were covered with 40 cm thick layer of soil and stone slabs. The rocky surface of the sanctuary was regularly fired during certain rituals as was evidenced on Turlata hill as well. The sanctuary on Turlata hill near the town of Troyan is a peak and rock sanctuary in inland Thrace. It is the eighth Thracian cult site that was localized on the northern slopes of the Central Haemus. According to the date proposed this sanctuary is the earliest excavated Thracian sanctuary in Haemus.

Керамична плочка със сцената „Възкресението на Лазар“ от Рациария

Николай Марков

В началото на II век в катакомбната живопис били представяни само три от чудесата на Христос - Чудото с хлябовете, Изцелението на паралитика и Възкресението на Лазар. Според тогавашните представи те изразявали най-ясно християнските идеи за Божието всемогъщество и за живота след смъртта. От тях обаче, само третата сцена „е може би единственият пример в християнското изкуство за развиваща се без прекъсване драматична идея, от най-елементарния си израз до пълното си изчерпване“ (Histoire 1926, 32). Това е вероятната причина, поради която тази особено силно въздействаща сцена била твърде популярна и многократно възпроизвеждана в раннохристиянските паметници. Освен това, в нея било заложено обещанието за вечния живот, за победата над смъртта в най-драматичната битка, водена от всеки човек поне веднъж в живота.

Настоящето съобщение има за цел да представи керамична плочка с релефно моделирани чрез пресоване в калъп образи на Христос-чудотворец и на Лазар в споменатата вече сцена (обр. 1). Плочката е намерена в землището на античния град Рациария (дн. Арчар, Видинско), сега е частно притежание[1]. Размерите ѝ са: 3,6 x 4,00 x 0,8 см. Глината, от която е изработена, е керемидено-червена на цвят, много добре пречистена и равномерно опалена. Левият и част от долния ѝ ръб са силно повредени. По средата на запазените други два ръба се вижда много плитък и тесен надлъжен канелюр.

Христос е представен почти фронтално, обърнат леко надясно. Лицето му е младежко, без брада и е обградено с къдрава коса. Облечен е с туника и палиум. В дясната си, протегната напред и леко свита в лакътя ръка, държи пръчка, която се възприемала като символ на силата, произтичаща от Бога. Лявата му ръка е прибрана към кръста. С нея Христос придържа палиума си, който виси от свивката на ръката. Тялото е пропорционирано много добре. С движение, доловимо по меката извивка на кръста, десният крак е изнесен слабо напред. Вследствие на това долният ръб на туниката е повдигнат до средата на прасеца. Левият крак на Спасителя е представен фронтално и застъпва тънката рамка, обхващаща цялата сцена. Такова представяне на фигурата напомня за предконстантиновото изкуство[2]. Близо до горния ръб на плочката се чете надпис на гръцки [O C]ΩTHPOC (Спасителят). Това е, доколкото ми е известно, един от малкото паметници, върху които в сцената „Възкресението на Лазар“ е изписано

[1] *Дължа изключителна благодарност на собственика ѝ А. Радушев за предоставената ми възможност за проучването на паметника.*

[2] *За някои негови характеристики виж у De Bruyne 1965, 169 sqq.*

името на някой от персонажите[3].

Изображението на Лазар е запазено сравнително по-лошо, тъй като споменатите по-горе отчупвания по ръбовете отчасти преминават и през него. Фигурата му е много по-малка от тази на Христос. Не се забелязват следи от изобразена пещера или едикула, в каквито той обичайно бил представян според източната и западната традиция. Под фигурата на Лазар обаче се долавят, макар и неясни, очертанията на саркофаг (?)[4]. Добре се виждат и изпъналите от двете страни на тялото му ръце, което показва, че светецът не е представен традиционно, т. е. обвит в платно или в ленени превръзки. Забележително е и наклоненото положение на тялото му, с което явно се цели да се внуши, че чудото се извършва в момента. Подобно нетрадиционно представяне на Лазар се среща, макар и в много редки случаи. Светецът е изобразен без едикула в стенопис от втората половина на III в. върху преградна стена при входа на криптата св. Петър в катакомбата на „Св. св. Петър и Марцелин" (Cabrol, Leclerq 1929, 2018, № 10), върху апликация от сандъче от първата половина на IV в., намерено в Сентендре, Будапеща (Buschhausen 1971, 125-129, Taf. 74-77), както и върху няколко източни керамични лампи от същото време (Cabrol, Leclerq 1929, 2036, fig. 7012). Впрочем, пак върху тези лампи и върху споменатото сандъче, тялото на Лазар е представено също наклонено. По подобен начин, изправяща се, е представена мумията на Лазар в едно от най-ранните му изображения в катакомбната живопис от Капела грека от гробището на Присцила от първата половина на II в. (Cabrol, Leclerq 1929, fig. 6991). Без ленените си превръзки или с прилепено към тялото му платно, Лазар е изобразен върху фреска от катакомбите на Калист (Cabrol, Leclerq 1912, fig. 1203). Тук той е извън едикулата, облечен е с къса туника и с прибрани към тялото ръце. Отново без превръзки или с платно, Лазар е изобразен и в най-ранната позната досега фреска със сцената „Възкресението на Лазар" от началото на II век в Капела грека. На нея той е с кръстосани пред гърдите ръце (Histoire 1926, 33, fig. 20). Лазар, представен гол, се вижда и върху фрагмент от саркофаг от IV век, днес в Латеранския музей в Рим (Cabrol, Leclerq 1929, fig. 6865). В едикула, но без превръзки, Лазар е представен и върху апликации от късноантично сандъче от Кьолн (Buschhausen 1971, 129-130 (A 63), Taf. 78) и друго от Сен Куентен (Buschhausen 1971, 136-138 (A 66), Taf. 83-84).

Обр. 1. Керамична плочка от Рациария със сцената „Възкресението на Лазар"
Fig. 1. A Tile from Ratiaria depicting „Lazar's Resurrection" scene

Посочените примери, както и близостта до предконстантиновия стил на моделиране на фигурите, ми дават основание да отнеса разглежданата плочка най-общо към III - началото на IV век.

Керамични плочки с релефни изображения, представящи нерядко и евангелски сцени, са известни както от Северна Африка (Cabrol, Leclerq 1910, 2178 - 2189; Каптерева 1980, 275-276), от Франция и Италия, така и от Балканите (Македонските християнски корени 2001, 8). Те обаче са доста по-големи от разглежданата тук[5]. С малки изключения, техните изследователи ги определят като обли-

[3] *Виж саркофаг от Сарагоса (Cabrol, Leclerq 1907, fig. 1026), както и миниатюра от Евангелие, съхранявано в Corpus Christi College в Кеймбридж (Cabrol, Leclerq 1929, 2014). За неизписването на пояснителни текстове към някои образи и сцени виж у Grabar 1946, 11.*

[4] *Изображенията на Лазар, изправящ се от саркофаг, от ранния период на християнското изкуство са удивително малко. При представянето на Чудото в Найн (Лука 7. 11-17) обаче, възкресеният от Христос юноша е почти неизменно изобразяван в саркофаг (Cabrol, Leclerq 1935, 582-584). Все пак, изображенията на Чудото в Найн са твърде редки и при това без изключения са ни известни само от саркофази (Ibid., 583).*
По начин, близък на разглеждания, е представено Възкресението на сухите кости (Иезек. 37) върху саркофаг от около 320 г. от музея във Ватикана (Age 1979, 418-419, № 375). Тази сцена обаче също не може да се сбърка с Възкресението на Лазар, защото в нея, съобразно библейския текст, са изобразявани повече фигури.

[5] *Плочките от Сфакс са 30 х 27 см, тези от Касрел са 26 х 26 см, а тези от Виничко кале в Македония са с размери около 32 х 20 см и 32 х 28 см.*

цовъчни плочки. Отсъствието на следи от спояващ разтвор по гърба и по запазените ръбове на плочката от Рациария, както и много по-малките ѝ размери, като че ли не допускат такова предназначение. Не изключвам обаче, възможността тя да е била елемент от многосъставно пано, обединяващо сцени от живота на Христа[6]. Споменатият по-горе надлъжен канелюр по запазените ръбове е може би следа от рамкиране. Такова пано обаче, изработено от керамика и при това от толкова ранно време, не ми е познато. Според мен най-вероятно е плочката да е била монтирана (поставена) към някакво гробно съоръжение[7], още повече, че поради символиката ѝ, разглежданата сцена била изобразявана традиционно в гробищната живопис, върху саркофази, върху дъна на стъклени купи, вграждани върху гробовете. Тя се среща и като придружаваща десетки епитафии. През раннохристиянския период дори в ковчезите на починалите християни били поставяни фигурки на възкръсналия Лазар (Grabar 1946, 250). Изглежда, че освен апотропейния характер[8], придаван на тези изображения, те били възприемани и като израз на молбата на покойника към Бога за вечен живот (Grabar 1946, 250).

Значението на представената плочка от Рациария е несъмнено. За първи път в България се открива паметник от раннохристиянския период със сцената „Възкресението на Лазар". От друга страна, намирането ѝ в един значителен за епоҳата градски център е свидетелство за степента на разпространение на християнството в българските земи по това време. За съжаление, откъснатостта от археологическата му среда, както и липсата на информация за обстоятелствата около откриването му, намаляват рязко историческата стойност на този интересен паметник, който със сигурност ще бъде обект на бъдещи по-задълбочени проучвания и анализи.

Цитирана литература:

Каптерева 1980: Т. Каптерева. Искусство стран Магриба. Москва, 1980.

Македонските християнски корени 2001: Македонските християнски корени. Теракотни икони од Виница. Изд. Музеј на Македонија. Скопје, 2001.

Age 1979: Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century. Metropolitan Museum of Art. New York, 1979.

Buschhausen 1971: H. Buschhausen. Die Spätrömischen Metallscrinia und Früchcristlichen Reliquare, I. Katalog. Wien, 1971.

Cabrol, Leclerq 1907: F. Cabrol, H. Leclerq. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, I². Paris, 1907.

Cabrol, Leclerq 1910: F. Cabrol, H. Leclerq. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, II. Paris, 1910.

Cabrol, Leclerq 1912: F. Cabrol, H. Leclerq. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, III¹. Paris, 1912.

Cabrol, Leclerq 1929: F. Cabrol, H. Leclerq. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, VIII². Paris, 1929.

Cabrol, Leclerq 1935: F. Cabrol, H. Leclerq. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. Fasc. CXXX-CXXXI. Paris, 1935.

De Bruyne 1965: L. de Bruyne. La peinture cemeterialle Constantinienne. Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie. Città del Vaticano - Berlin, 1965.

Grabar 1946: A. Grabar. Martyrium, II. Iconographie. Paris, 1946.

Histoire 1926: Histoire de l'art, I¹. Des débuts de l'art chrétien à la fin de la Période Romane. Paris, 1926.

[6] Познати са подобни, изработени от кост пана, от малко по-късно време, включващи сцената Възкресението на Лазар [Виж напр. диптих от 450-460 г., съхраняван във Виктория и Албърт Музеум в Лондон (Age 1979, 500-501, № 450)]. За оформянето на цикъла на Чудесата виж по-подробно у Grabar 1946, 246-248. Грабар предполага, че той възниква някъде в края на IV в. (Ibid., 247)

[7] Подобна употреба на керамични плочки е установена в Северна Африка (виж у Cabrol, Leclerq 1910, 2182)

[8] Вярвало се също, че надгробните изображения на Чудесата предпазвали покойния и гроба му от Сатаната (Grabar 1946, 8-9), т. е. те имали предназначението на амулети (Ibid., 249)

A Tile from Ratiaria Depicting „Lazar's Resurrection" Scene

Nikolai Markov

This paper presents a tile made in a mould depicting „Lazar's Resurrection" (Fig. 1). The tile was discovered on the territory of the ancient Ratiaria (present-day village of Archar, Vidin region) and is currently in a private collection. Its dimensions are 3.6 x 4 x 0.8 cm. The tile is made of brick-red fine clay, nicely fired. The left and part of the lower edge are very damaged. There is an inscription in Greek [O C]ΩTHPOC (the Savior) close to the upper edge of the tile.

There are about a dozen finds on which Lazar is depicted in an untraditional way - naked, in the process of rising, without an aedicule or a cave; these features as well as the similarities with the pre-Constantine style of depicting the figures give reason to date the tile to about the 3rd - early 4th centuries.

The suggestion is made that the tile most probably comes from some funeral construction, in which it was put or assembled.

Деспот-Славовата кула-камбанария на църквата „Св. Никола" в Мелник

Виолета Нешева

В пътните си бележки, Л. Милетич споменава, че на Петровден, 29 юни 1913 г. (по време на Междусъюзническата война), цял ден биели камбаните в Мелник (Милетич 1924, 93). Това е единственото писмено сведение за тези църковни реликви в града, който е известен като най-големия християнски център в Пиринския край през Средновековието и Възраждането. До днес е запазена само една действаща камбана, от 1893 г., в църквата „Св. Йоан Предтеча" („Св. Яне"). Неотдавна обаче местният Исторически музей обогати колекцията си с две камбани, отлети според надписите им през XIII в., оцелели като по чудо през епохата на османското владичество и ползвани до началото на XX в. (Герасимова, в същия брой на списанието). Те са открити случайно в протезиса на старата митрополитска църква „Св. Никола" от археолога Г. Стоянов и кмета инж. Я. Пашов.

Едната от мелнишките камбани, с посъвършена изработка, е дарение от най-забележителния владетел на града - деспот Алексий Слав - на църквата „Св. Никола", което се разбира от надписа в горната част на нейния корпус. Свързана е с кула-камбанария, чиито останки бяха открити при археологическите проучвания на този паметник[1].

Интересно е, че многобройните изследователи на църквата, дори и тези от XIX - началото на XX в., когато тя още е функционирала (до 1913 г.), не споменават за такъв архитектурен елемент. На снимка от архивите на Петербургската Руска Императорска Академия на науките, правена при посещението на П. Милюков в Мелник обаче ясно се вижда камбанария (обр. 1), с надпис „Церковь монастыря св. Николая в Мельнике" (Въжарова 1994, 121, 122, обр. 4; Нешева 1994, 124). Тя се извисява в югозападната част на църквата, над двускатния покрив върху наоса и страничните галерии. Звънарницата представлява осмостенен барабан, в горната половина отворен, в долната - с парапет. Покрита е с корубесто „небце", отгоре с керемиди. Ъглите са оформени от тънки дървени колонки, обмазани в бяло, монтирани върху платформата на четириъгълен каменен корпус. Различава се и правоъгълен вход, водещ от тази платформа към вътрешността на звънарницата[2]. Нейният архитектурен облик е типичен за епохата на Възраждането - XVIII/XIX в. (Тулешков 1988, 134-136). Подобни архитектурни решения има и в самия Мелник от това време - в камбанариите на новата митрополитска църква „Св. Николай Чудотворец" и на близкия Роженски манастир, а също в кулите-чардаци на възрожденски къщи, виждащи се върху стари снимки на изчезнали ве-

[1] *Разкопки В. Нешева (ръководител), Г. Стоянов и О. Миланова (зам.- ръководители).*

[2] *При силно увеличение на снимката се виждат три фигури около входа - на прегърбен свещеник, зад него жена със забрадка и на друг свещеник с висока шапка - вероятно игуменът на манастира.*

Обр. 1. Мелник. Църквата на манастира „Св. Никола" в Мелник. Архивна снимка, 1900 г.
Fig. 1. Melnik. The church of St. Nikola's monastery in Melnik. Archive photograph from 1900

че сгради (Вангелов 1989, 20-21).

Запустяването и бързото разрушаване на Мелник - резултат от демографския срив след Букурещкия мир (1913 г.), е причина за унищожаването на много от неговите старини и дори за заличаване на спомена за тях. Такава явно е била съдбата и на камбанарията на църквата „Св. Никола". При посещението си в Мелник през 1930 г. Н. Мавродинов заварил само останки от стълба в югозападния ъгъл на южната галерия - четири стъпала, покрити с мраморни плочи, с площадка над тях. Той ги отбелязва в първия, изработен от него архитектурен план на църквата, но ги свързва не с камбанария, а с галерия над притвора ѝ от запад, която датира в XIX в. (Мавродинов 1936, 298, обр. 168). Неговото мнение възприема и С. Георгиева след първите разкопки на паметника през 1971 г., при които същата стълба беше разкрита изпод масивен насип, но вече в доста по-обрушен вид (Георгиева 1974, 35, обр. 2). В процеса на по-нататъшните археологически проучвания на църквата и околностите ѝ бяха придобити нови данни за това съоръжение, които го характеризират като модифицирана през Възраждането средновековна кула-камбанария. Промените са станали при обновяването на църковния ансамбъл, площта на който е била намалена, поради изменение в статута и във функцията му. От резиденция на епископия до началото на XIII в., а по-късно - на митрополия, след 1756 г. той е бил превърнат в обикновена монашеска обител, една от трите, разположени на платото „Св. Никола".

Останките от средновековната кула са оскъдни, поради извличане и преизползване на нейния строителен материал (обр. 2). Разкрити са части от трапецовидна площадка-цокъл, изградена от ломени камъни върху заравнения с изкуствен насип терен, с приблизителни размери по осите: 6 х 6,50 м. Тя е засегната от строителството през XIX в. и частично е преизползвана в приземието на жилищната манастирска сграда (обр. 2 *1*). Кулата е ситуирана в североизточната част на площадката, заради по-голямата здравина на терена. Има почти квадратен план, с външна страна 4-4,50 м (обр. 2 *2*). При наложилото се демонтиране на стълбата на възрожденската кула във връзка с консервационно-реставрационните работи, в южната стена на южната галерия на църквата се разкри вграден фрагмент от фасадата на средновековната кула с дебелина 1 м, с градеж от ломен камък и спойка бял хоросан. Отвътре добре личи зазидан вход, засводен и аркиран с широк 0,20 м пояс от по-едри камъни (обр. 4 *1*). Поради слягане на зидарията под тежестта на насипа от последното разрушение на църквата и срутената дъга на

свода на входа, размерите му се определят само приблизително - вис. 2 м, шир. 1 м. Пред него е запазена *in situ* малка част от тухлена настилка на приземието на кулата. На външното лице на стената отворът на входа е покрит с „кърпежи" така, че личи само фуга, маркираща източната му страница (обр. 4 *2*). Пред него се откриха части от калдаръма на минавалата покрай църквата главна улица на цитаделата на Мелник. Пред прага му в скалата се очерта изрязан малък полукръг от основите на входна стълба, чрез която се е преодолявала денивелацията на терена, тук с посока от север към юг.

Археологическият материал от разкопките, свързан със средновековната кула-камбанария, е малоброен - предимно фрагменти от битова керамика от XII-XIII до XVII-XVIII в. Има и строителен трошляк - парчета от тухли и керемиди, от бял хоросан, с характерна за мелнишките постройки от XIII-XIV в. структура, единични бигорови и варовикови ломени камъни. Тези находки очертават в общи линии времето на функционирането на камбанарията и допълват представата за използвания градивен материал. *Terminus ante quem* за построяването на кулата се определя от ямата за хранителни припаси, попаднала в обсега на строителната ѝ площадка, заради което е била зарита набързо, с еднороден насип (обр. 2 *1*). Това е една от стотиците ями, с които е било осеяно платото през средните векове, и особено територията на епископския (митрополитския) ансамбъл с църквата „Св. Никола". Част от тези ями са били производствени съоръжения, но повечето са служили за хранителни припаси. Посочената яма е с най-голяма вместимост. Тя има крушовидна форма, с дълбочина 6,30 м и диаметър на устието 4 м. Северната ѝ периферия попада под южната стена на възрожденската галерия на църквата и това силно затрудни работата по разкриването ѝ. Насипът, със следи от опалване, е от частичните разрушения на църквата и на околните сгради. В пръстта са намерени фрагменти от битова керамика от XII-XIII в., предимно художествена (със златиста и с червена ангоба, сграфито), и 4 монети от първото и второто десетилетие на XIII в.: латинска солунска имитация, тип B, голям модул (1 бр.) и латински константинополски имитации, тип C (3 бр.)[3]. Открити са и малки парченца от стенопис без ясни изображения[4]. Свързват се с прочутия живопи-

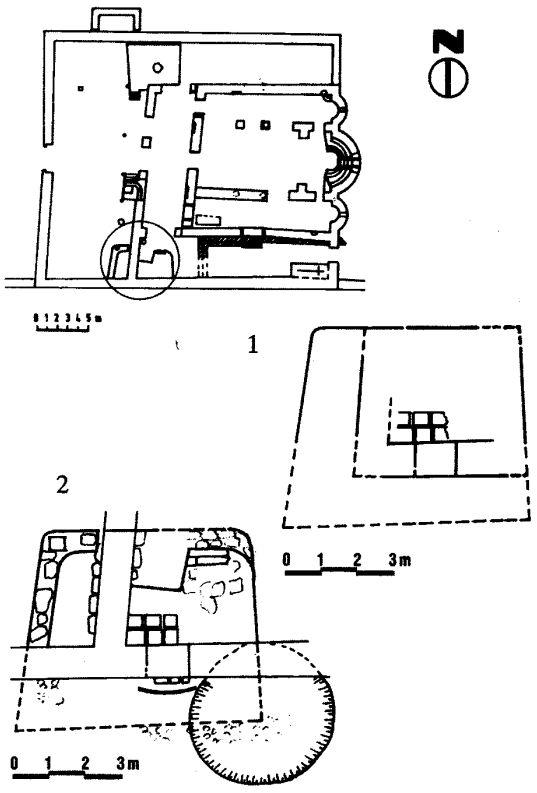

Обр. 2. Мелник. План на църквата „Св. Никола" (по С. Георгиева): 1, 2 - детайли: възрожденската и средновековната камбанарии
Fig. 2. Melnik. Plan of the St. Nikola church: 1, 2 - detail: the tower-befries from the National Revival and the Mediaeval periods

сен слой на църквата от 1208-1209 г. (Андреев 1999, 106). Тези находки датират разрушението, от което е останал насипът, установено при разкопки и на други места в Мелник, между края на първото и края на второто десетилетие на XIII в. Най-вероятно то е било предизвикано от земетресението с епицентър Верия (дн. Гърция) през 1211 г.[5] Най-рано след тази дата може да се приеме, че е била построена кулата-камбанария, което е свързано с възстановяването и обновяването на църквата „Св. Никола". По това време - между 1209 и 1230 г., Мелник е столица на държавата на деспот Алексий Слав (Нешева 1994, 25-26). От публикуваното неотдавна Завещание на първия мелнишки (и серски) митрополит Павел Клавдиополит узнаваме, че „божественият храм на светия ни баща

[3] *Монетите са определени от В. Пенчев, на когото изказвам благодарност.*
[4] *Стенописите са изследвани във ВИИИ „Н. Павлович", под ръководството на Л. Прашков, за което му благодаря.*
[5] *Сеизмологичните данни са ми предоставени любезно от Р. Главчева от Института по геофизика на БАН, за което ѝ изразявам признателност.*

Никола" („ του οσίου ... Νικολάου ", както е наречен светецът и в надписа на камбаната) бил превърнат в митрополитски със съдействието и по решението на този български велможа (Actes de Vatopedi 2001, 119, 122). Датата на документа - м. май, индикт 4, 1216 г., е *terminus post quem* за това изключително важно за историята на Мелник събитие, както и за възстановяването на храма, и за строителството на камбанарията като негов елемент, което вече се свързва документално с деспот Слав. На същото основание между 1211 и 1216 г. се датира и дарената от него камбана.

Обр. 3. Мелник. Фрагмент от южната стена на средновековната кула-камбанария, вграден в стената на възрожденската южна галерия на църквата: 1 - отвътре; 2 - отвън
Fig. 3. Melnik. Detail of the south wall of the Mediaeval tower-befry, which was built into the wall of the south gallery of the church from the National Revival period: 1 - inside; 2 - outside

Археологическите проучвания позволяват да се направи реконструкция на плана и на архитектурния образ на кулата-камбанария. Първоначално тя е била изградена като самостоятелен архитектурен обем югозападно до църквата - на най-високото място на платото „Св. Никола" (обр. 4 *1*; 4 *2*). При установената дебелина на стените 1 м е възможно да се допусне наличие на поне още два етажа над приземния - междинен и за звънарница, с малки и по-големи дъговидни отвори за осветяване и за разнасяне на камбанния звън. Ако приемем обичайното за средновековието при такъв вид кули съотношение в размерите между страната и височината 1:3, то мелнишката кула, заедно с покрива, трябва да е била висока около 15-16 м. Така тя била съществена доминанта в силуета на митрополитския ансамбъл, заемал централната част в цитаделата. Като се има предвид стратегическата важност на мястото, най-вероятно е съчетавала функцията на камбанария със стражница, което позволява да се възприеме и като манастирски пирг.

Кулата, подобно на църквата е градена от ломени камъни, на места с тухли и бигор, свързани с бял хоросан. Покривът вероятно е бил с дървена конструкция, четирискатен, отгоре с керемиди. Главният вход е бил от юг. До прага му се е достигало по малка полукръгла, най-вероятно каменна стълба, а пред нея се е разстилала калдаръмената настилка на пътя, водещ към феодалния замък в югозападния край на цитаделата. Не е изключено, за по-пряка връзка с църквата и притвора, който е бил издигнат едновременно с кулата, да е съществувал още един вход от север. Приземният етаж е бил покрит с тухлена настилка. Изкачването вероятно се е осъществявало по вита стълба (дървена или от бигор и тухли) от обичайния за епохата тип „охлюв" (Μπαρλας 1959, 19). Биенето на камбаната е ставало с върви от площадката на третия етаж, където тя била окачена (Герасимова в същия брой на списанието).

Разглежданата камбанария намира много аналогии по отношение на своето местоположение, план и градеж с примери от България, Византия и други страни на християнския свят (Тулешков 1988, 130-134; Тулешков 2001, 124 сл.; Янкулов 1993, 74 сл.; Ορλανδος 1927, 75-80; Μπαρλας 1959, 7-37). Освен мелнишката, от средновековните български земи са известни още 19 камбанарии от XII-XIV в., повечето от които са установени при

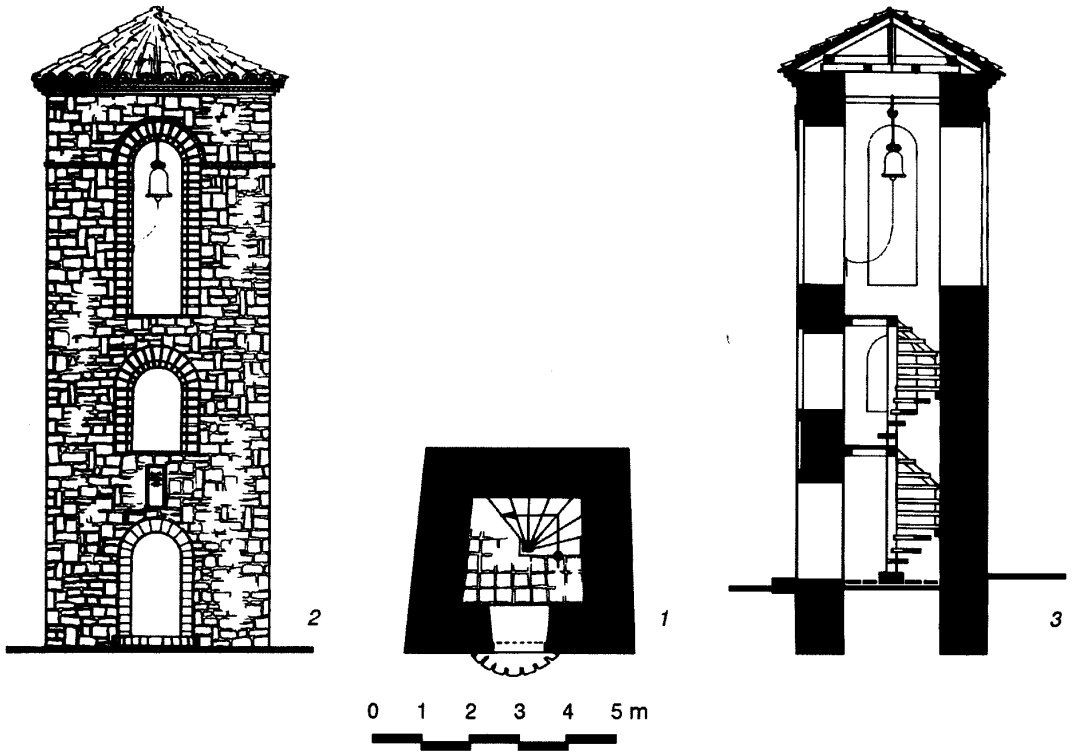

Обр. 4. Идейни реконструкции на средновековната кула-камбанария (по арх. Н. Тулешков). 1 - план; 2 - силует; 3 - вертикален разрез
Fig. 4. Reconstruction of the Mediaeval tower-befry (after architect H. Tuleshkov): 1 - plan; 2 - silhouette; 3 - vertical cross-section

разкопки. Обикновено те са се издигали над притворите на църквите. Такива камбанарии - с четвъртита форма, имало в Търново при Дворцовата църква (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 120-121, прил. 4-IX, реконстр. II, IV), в църквата на стария Преображенски манастир (Алексиев, Попконстантинов 1997, 89, обр. 1), в Червен - църкви № № 1, 2 и 4 (Георгиева, Димова 1967, 5-11; Димова 1985, 112, 104, обр. 71-73, 64), в Калиакра - църква № 1 (Джингов 1972, 317-323), в Несебър - църквите „Пантократор", „Св. Архангели Михаил и Гавраил" и „Св. Параскева" (Миятев 1965, 157-158, 173, 202, обр. 168-172, 191-195, 237), в Асеновата крепост - „Св. Богородица Петричка" (Миятев 1965, 172-173, обр. 189, 190), църквата в Погановския манастир (Миятев 1965, 194, обр. 222). Някои звънарници били построени над екзонартекса на църквите - в Търново, църква „Св. Четиридесет мъченици" (Bojadziev 1971, 155; Дерменджиев 1999, 11, 122; Теофилов 1999, 133), в Руен, Пловдивско (Джамбов, Морева 1971, 123-125, 130) или пък над входа към атриума, каквато е тази на Кръглата църква в Преслав, XIV в. (Бояджиев 1982, 116-118). Южно до църквите, като самостоятелни обеми, били изградени кули-камбанарии и същевременно пиргове от типа на донжоните в Патриаршията - църквата „Възнесение Господне" в Търново (Янкулов 1993, 74 сл. и цит. лит.) и базилика В на Шуменската крепост (Антонова 1972, 13-15, 25-26). В Садовския манастир и в търновския „Св. Троица" кулите, разположени югозападно до църквите, функционирали като камбанарии, но и като пиргове със стражеви функции (Тулешков 2001, 124 сл., обр. на с. 124). Подобна роля е играла и кулата-камбанария, намираща се северозападно от църквата „Св. Никола" в Станичене, дн. Сърбия, (Љубинковић 1984, 76-82). Приземието на садовската кула е от две помещения - предполага се, че източното е било скевофилакий, а западното - партер на камбанарията (Тулешков 1988, 134).

Къде е мястото на мелнишката кула сред тези паметници? Всички те по план са квадратни или правоъгълни. По местоположението си - от югозападната страна на църквата - кулата при църквата „Св. Никола" се доближава до Садовската и до тази на „Св. Тро-

ица“. Най-сходна е с тях, както и с кулата в Станичене, по пропорциите си, самостоятелно стоящия си обем (през първия период) и по функциите си. Що се отнася до архитектониката, която по принцип при камбанариите е скромна, и мелнишката кула вероятно не е правела изключение. Фасадите са обикновено гладки, разчленени от отворите за входа или входовете (при самостоятелно стоящите обеми) за прозорци и за разнасяне на звука. Единствено за кулата на Търновската патриаршия се допуска (по аналогии с Хрельовия пирг в Рилския манастир и с Атонски пиргове) членение на фасадите с плитки аркирани ниши и наличие на машикули. Строителният материал при всички камбанарии е основно камък, с употреба на бигор и тухли главно при отворите, но се среща и смесена зидария, характерна най-вече за търновско-несебърската архитектурна школа.

Мелнишката кула има известна прилика с някои византийски и други източнохристиянски кули-камбанарии. Установено е, че сред тях доминират църквите, при които камбанариите са отделни кули, разположени на неголямо разстояние от фасадата им. Често са разположени при северозападния ъгъл на църквата, но има и до югозападния, като тези на Св. Аполинарий в Неон, на манастира „Осиос Лукас“ във Фокида, във Ватопедския манастир на Атон, в Нередица - до Новгород в Русия, строени между XI и XV в. (Μπαρλας 1959, 10 сл.). Тези кули са също квадратни или правоъгълни. Квадратни, с близки размери до мелнишката кула, и 3-етажни са кулите-камбанарии в Мистра от XIV-XV в. - на Митрополията, „Бронтохион“, „Св. София“ и „Пантанаса“, макар че са конструктивно свързани с църквите (Millet 1910, pl. 17, 23, 31, 35).

Прави впечатление, че кули-камбанарии имат предимно манастири и църковно-институционални ансамбли - патриаршия, епископии, митрополии, както е в Мелник. Най-ранна у нас е камбанарията на дворцовата църква в Търново - от първия ѝ строителен период, датиран с монети на Мануил Комнин (1143-1180). Тази църква не е манастирска, но за дворците (градски замъци) през XII-XIV в. е била свойствена пространствена концепция, сходна с тази на манастирите (Дочева-Тодорова 1987, 107). При разкопките в югоизточния сектор на дворцовия ансамбъл е намерен фрагмент от масивен бронзов предмет с дебелина 3 см. Допуска се, че е от голяма камбана, свързана с тази църковна камбанария (Николова 1974, 245, 349 - № 3). Ако това е така, то направата на камбаната и камбанарията на деспот Слав в Мелник, следващи ги непосредствено хронологически, могат да се тълкуват като израз на спомени от родното му Търново и едновременно с това - като негов стремеж да подчертае връзката си с царската династия на Асеневци, въпреки че по разположение и архитектурен облик камбанарията е различна от тази на дворцовата църква. Слав вероятно е видял камбанария и в Константинопол, където е била сватбата му с дъщерята на император Анри в 1208 г. Тази камбанария се разполагала до средата на западната фасада на катедралата „Св. София“ (Μπαρλας, 12). Там за първи път в източноправославната литургика през периода 866-880 г., по писмени данни, било въведено използването на камбани по католически образец (Янкулов 1990-1991, 117-118).

Изследователите са единодушни по въпроса за проникването на кулите-камбанарии в църковната архитектура на християнския изток от Римо-католическа Европа. В България те стават масово явление най-рано, което се свързва с контактите на българските царе с папските пратеници по времето на цар Калоян и най-вече чрез унията, сключена при този владетел с папата в 1203 г., продължила до 1235 г. (Тулешков 2001, 24 сл.; Божилов 1985, 48, 83-85). И кръстоносните походи спомагат за навлизането на западноевропейските влияния. Алексий Слав полага началото на нова династическа традиция, също улесняваща проникването им - брачен съюз на български велможи със западноевропейски принцеси. Както е известно, той се жени два пъти - за фландърска и за норманска аристократка. Първата е особено високопоставена - тя е дъщеря на латинския константинополски император Анри, който удостоява Алексий Слав с титлата „деспот“ (Божилов 1985, 96-97). Следователно, не бива да се учудваме, че този владетел следва западния маниер, като построява кула-камбанария на митрополитската църква в своята столица - главна църковна институция в държавата му. Той поръчва и отливане на камбана за нея, което пък е напълно съобразено със западноевропейските изисквания по онова време - трактатът на презвитер Теофилус от XII в. е показателен за това (Шаренков 1988, 360-365, фиг. 7; Герасимова, в същия брой на списанието). Камбаната най-вероятно е била изработена в ателие за метал на място, в близост до Митрополията, или в подградията в подножието на крепостта, където са разкрити останки от производствени комплекси за металодобив и металообработка от същия период (Нешева 1984а, 33 сл.; Цветков 2002, 46). Още едно западно влияние се констатира при кулата-

камбанария. На архивната снимка, при силно увеличение на образа на звънарницата, над входа към нея се различава силует на двуглав орел. Смятам, че това е релефът на двуглав орел върху мраморната плоча от Мелник, пазена в АИМ, който публикувах преди години и определих най-вероятно като емблема на деспот Слав (Нешева 1984b, 109-119). Заради експресивния характер на изображението тогава допусках, че плочата е била монтирана на стена на светска постройка. Сега става ясно, че тя се свързва с камбанарията на църквата „Св. Никола", като в началния ѝ вариант трябва да е била монтирана над входа ѝ от юг като владетелска инсигния - практика, добре известна от сгради, въздигнати от аристократи през средновековието в Западна Европа, откъдето очевидно тя е заимствана (Enlart 1927, 180-186). През средновековието във Франция били издигани нобилни кули край домовете на феодалите, внушаващи респект към силата и властта им (Enlart 1927, 12 etc.). Такава семантика може би носи и мелнишката кула. Но заедно с това тя определено може да се счита за символ на извършената от деспот Слав и посочена по-горе промяна в статута на църковната институция в държавата му. Този негов акт явно е бил самоволен, без намеса на сюзерена му император Анри, но и без патриаршеско решение и благословия. Сигурно затова чрез посвещението върху камбаната той търси небесна подкрепа от патрона на Мелник - светия архиепископ Никола от Мира, един от най-могъщите християнски светии, почитан особено много от славяните, на когото в този град били посветени шест от над 70-те му църкви (Perdrizet 1907, 21).

Разглежданата кула-камбанария е част от голямото църковно и светско строителство, което, според писмени и археологически данни, разгърнал българският аристократ в своята столица, за да ѝ придаде по-представителен вид, в стремежа си да я утвърди като силен политически и религиозен център в държавата си и на Балканите в размирната обстановка през XIII в. (Нешева 2002, 107-109). С признание и благодарност за тази негова дейност вероятно църковният глава на Мелник и на Сер митрополит Павел Клавдиополит отправя молитви към Бог да запази властта му, служейки си с ярки епитети - „του αγιου μου αυθ(εν)του του πανευτυχεστατου δεσποτου κυ(ρ)ου Αλεξιου του Σθλ[α]βου" (Actes de Vatopedi 2001, 122; подч. В. Н.).

Накрая ще се спра съвсем накратко на камбанарията, за която е била предназначена втората камбана, открита заедно с тази на Слав. От надписа ѝ е ясно, че тя е дарена на св. архангел Михаил в Мелник, т. е., че е била предназначена за църква в града, чийто патрон е Предводителят на светото войнство (Герасимова, в същия брой на списанието). На архангел Михаил е посветена една от трите църкви на манастира „Св. Харалампий - Св. Архангели", основан в самото начало на XIII в., чиито руини се намират югоизточно от църквата „Св. Никола", на същото плато (Νεσεβα 2001, 335-344). Като един от архистратезите (архангелите) Михаил е негов патрон. Образът му бил изписан на апсидата на манастирския католикон (Perdrizet 1907, 24-25). По-голямата част на тази обител, заедно с църквите, е проучена чрез разкопки. Смятам, че с камбанарията на „Св. Харалампий - Св. Архангели" се свързват разкритите неотдавна руини на четириъгълно в план помещение, западно от църквата „Св. Йоан Продромос". Това помещение е било на най-високото място и видимо от църквата „Св. Никола". Както целият манастир, така и то има два строителни периода - в началото на XIII и в края на XIV в. Укриването на камбаната в земята на едно място с тази на деспот Слав дава основание да се допусне, че след като манастирът е прекратил функционирането си в края на XIX в. и имуществото му е било пренесено в Митрополията, тя е била преместена за съхранение в манастира „Св. Никола".

Цитирана литература:

Андреев 1999: Х. Андреев. Към въпроса за датирането на ктиторския надпис от епископската базилика „Св. Никола" в цитаделата на средновековния Мелник. - Археология, 1999, 1-2, 101-109.

Антонова 1972: В. Антонова. Новооткрити църкви в Шуменската крепост. - Известия на Народния музей Шумен, 5, 1972, 3-40.

Алексиев, Попконстантинов 1997: Й. Алексиев, К. Попконстантинов. Нови данни за един крайградски търновски манастир (Старият Преображенски манастир). - Родина, 1997, 1-2, 87-96.

Божилов 1985: И. Божилов. Фамилията на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография. София, 1985.

Бояджиев 1982: С. Бояджиев. Архитектурата на Кръглата църква в Преслав. - В: Изследвания върху архитектурата на българското Средновековие. София, 1982, 5-131.

Вангелов 1989: И. Вангелов. Възрожденското архитектурно наследство на град Мелник (XVIII и до началото на XX век). Архитектурното наследство на Мелник. София, 1989, 17-22.
Възарова 1994: Ж. Възарова. Мелник в изследвания на руски археолози през XIX в. - В: Мелник, 2. Приложения. София, 1994, 119-122.
Георгиева 1974: С. Георгиева. Археологически проучвания на късносредновековната църква „Св. Никола" в Мелник. - Археология, 1974, 2, 28-37.
Георгиева, Николова, Ангелов 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. - В: Царевград Търнов, 1. София, 1973, 39-166.
Георгиева, Димова 1967: С. Георгиева, В. Димова. Църква № 1 в средновековния град Червен. - Археология, 1967, 1, 5-11.
Дерменджиев 1999: Е. Дерменджиев. За едно неизвестно преустройство на западната пристройка на църквата „Св. 40 мъченици" в Търново. - Известия на Историческия музей Велико Търново, 14, 1999, 128-129.
Джамбов, Морева 1971: Х. Джамбов, Р. Морева. Средновековната църква при с. Руен. - Годишник на Народния археологически музей Пловдив, 7, 1971, 115-133.
Джингов 1972: Г. Джингов. Средновековна църква в Калиакра. - Известия на Археологическия институт, 33, 1972, 315-323.
Димова 1985: В. Димова. Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен. - В: Средновековният Червен, 1. София, 1985, 33-131.
Дочева-Тодорова 1987: В. Дочева-Тодорова. Феодальное укрепленное жилище в болгарском городе XII - XIV вв. - В: Труды пятого международного конгресса славянской археологии, 3. Москва, 1987, 99-108.
Љубинковић 1984: Р. Љубинковић. Црква Светог Николе у Станичењу. - Зограф, 15, 1984, 76-82.
Мавродинов 1933: Н. Мавродинов. Църкви и манастири в Мелник и Рожен. - Годишник на Народния музей, 5, 1933, 285-306.
Милетич 1924: Л. Милетич. В полуразрушения Мелник (Пътни бележки от 1914 година). - Македонски преглед, 1, 1924, 85-104.
Миятев 1965: К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. София, 1965.
Нешева 1984a: В. Нешева. Археологически данни за металодобив и металообработване в Мелник. - Българска етнография, 1984, 2, 33-39.
Нешева 1984b: В. Нешева. Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник. - Археология, 1984, 2-3, 109-119.
Нешева 1994: В. Нешева. Манастирът „Св. Богородица Спилеотиса". Историко-археологическо изследване. Приложения - Коментар към статията на Ж. Възарова „Мелник в изследвания на руски археолози през XIX век". - В: Мелник, 2, София, 1994.
Нешева 2002: В. Нешева. Мелник - църковно-административен център на държавата на деспот Алексий Слав. - В: Криптохристиянство и религиозен синкретизъм на Балканите. София, 2002, 105-110.
Николова 1974: Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. - В: Царевград Търнов, 2. София, 1974, 187-392.
Теофилов 1999: Т. Теофилов. Западната пристройка на църквата „Св. 40 мъченици" в Търново. Възможности за тълкуване и периодизация. - Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 14, 1999, 130-139.
Тулешков 1988: Н. Тулешков. Архитектура на българските манастири. София, 1988.
Тулешков 2001: Н. Тулешков. Архитектурното изкуство на старите българи, 1. Средновековие. София, 2001.
Цветков 2002: Б. Цветков. Селищната мрежа в долината на Средна Струма през Средновековието IX-XVII век. София, 2002.
Шаренков 1988: А. Шаренков. Старинни трактати по технология и техника на живописта, 1. София, 1988.
Янкулов 1990-1991: И. Янкулов. За камбаните през средновековието. - Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски", Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев" 4, 1990-1991, 113-124.
Янкулов 1993: И. Янкулов. По проблема за църковните звънарници в българската църковна архитектура. - Приноси към българската археология, 2, 1993, 74-81.
Actes de Vatopedi 2001: Actes de Vatopedi, 1, No 12 (Testament de Paul, metropolite de Melnik). Paris, 2001, 119-123.
Bojadziev 1971: S. Bojadziev. L'église des Quarante martirs à Tarnovo. - Etudes Balcaniques 1971, 3, 143-158.
Enlart 1927: C. Enlart. Manuel d'archéologie francaişe, 1. Paris, 1927.
Millet 1910: G. Millet. Monuments Byzantins de Mistra. Paris, 1910.
Perdrizet 1907: P. Perdrizet. Melnic et Rossno. - Bulletin de Correspondance Hellenique, 31, 1907, 20-37.
Μπαρλας 1959: Χ. Μπαρλας. Μορφη και εξελιξις των βιζαντινων κωδωστασιων. Αθηναι, 1959.
Νεσεβα 2001: Β. Νεσεβα. Προστηκη στην ιστορια της πολεως του Μελεωικου. - In: Αφειρωμα στη μνημη του Σ. Κισσα. Τεσσαλονικη 2001, 335-344.
Ορλανδος 1927: Α. Ορλανδος. Μοναστηριακη αρχιτεκτονικη. Αθηναι, 1927.

Despot Slav's Tower-Belfry in the Church St. Nikola in Melnik

Violeta Nesheva

One of the two church bells recently discovered in St. Nikola (Nicholas) church in the town of Melnik (Gerassimova, see this issue of „Arheologia"). The bell of despot Alexius Slav is related to a tower-belfry, unearthed during the archaeological excavations at the church. The tower-belfry is seen on a photograph taken in 1900 in its outlook from the National Revival period after a reconstruction made in the 19th century.

Almost nothing remains from the Mediaeval tower (Figs. 2, 3) because the material it was made from was taken and re-used later; however, what has remained provides enough evidence for a graphic reconstruction (Fig. 4). Initially it was built as a freestanding architectural unit on a trapezium-shaped stone platform to the southwest of the church and was almost square in plan. The existence of at least two more floors above the ground floor is assumed - middle and upper ones for the bell department, with arch-shaped openings for the light to enter and for the bell ringing to be heard, with tiled roof with wooden construction. The total height including the roof was most probably about 15-16 m. The tower, functioned both as a belfry and as a guard tower dominated the citadel silhouette of the Mediaeval town of Melnik. The tower was built from crushed stones and white mortar, with some tufa and bricks for the arches and the vaults. The entrance faced south and the main road, connected the church - the metropolitan center until the mid 18th century - with the castle of the feudal lord. A small stone staircase led to a basement with tile covered floor. The tower was ascended most probably by a spiral staircase, and from the last floor level the bell was reached by a rope tied to the clapper.

The construction of the tower-belfry is dated to 1211-16 according to archaeological evidence and written sources. It is related to the two following historical events: a) the reconstruction and renovation of St. Nikola church after a devastating earthquake; b) despot Alexius Slav (a member of the Bulgarian royal dynasty of Assenevtsi) proclamed Melnik as his capital where he lived between 1209-30 and turned it from a bishopric into a metropolitan.

Despot Slav's tower-belfry is among the earliest known monuments of this type in Bulgaria and on the Balkans. Its closest parallels regarding the position, plan, building technique and functions are the tower-like belfries in the Sadovo monastery (Lovech region, 13th century), the Holy Trinity monastery near Tarnovo and St. Nikola church in Stanichene (14th century) as well as several Byzantine bell towers of the same type in present-day Greece, built between the 11th and the 15th centuries.

According to the inscription, the second bell is related to St. Charalampios - St. Archangels monastery, situated on the same plateau to the southeast of the basilica of St. Nikola. This monastery was built in at the very beginning of the 13th century and functioned until the late 19th century; today it is in ruins. The patron appearing in the catholicon is the archstrategus (archangel) Michael to whom the bell was dedicated.

Две камбани от Мелник с надписи от XIII в.

Василка Герасимова

В историческия музей на Мелник се пазят две бронзови камбани, намерени случайно в църквата „Св. Никола“ на едноименното плато над града. И двете са от бронз, като са отлети заедно с надписите.

1. Камбана на деспот Слав

Камбаната има височина 56 см и диаметър 43,2 см (инв. № 55091, обр. 1). Отлята е в 3 части: тяло с надпис, горна част с устройство за окачване и желязна плоча (днес изгубена), анкерирана в горната част и вплена между нея и тялото. Липсва езикът, висял на специалната кръгла желязна плоча. Окачването на камбаната е сложно. Състои се от едно широко превезло, подсилено от 6 допълнителни полукръгли дръжки. За подобряване на звука, при отливането са изработени два триъгълни отвора (обр. 2). Тялото на камбаната е масивно, с приблизителна дебелина 2,8 см. Качеството на бронза е изключително високо и даже звукът на неокачената камбана е чист и ясен. Окачването на камбаната и системата на отливане напълно отговарят на ръководството за отливане на камбани в трактата на монаха Теофилус „Съчинение за различните изкуства“, запазен в преписи от XII и XVII в. (Шаренков 1988, 278). В българския превод е приложена и подробна рисунка на съоръженията и техниката на отливане (Шаренков 1988, 362, обр. 4). По аналогичен начин са отлети и други камбани от XI-XIII в. Същите пропорции и окачване имат камбаните от Киев (Косток 1996, 77-78) и от Городеск, датирана в XIII в. (Толочко 1980, 157). Трите камбани от Киев нямат надписи, докато тази от Городеск е с врязан надпис на латински. Надписът е поставен високо на плещите, както този на камбаната от Мелник. Запазените ранни камбани от Западна Европа - от XI-XII в. по начин на окачване са напълно идентични с камбаната от Мелник. Най-ранната от тях се намира в град Монтерано, Италия (Gasperini 1991, 201-204, обр. 5), а втората е от Линдум, Германия (Steiner 1985, 485, C57). И двете имат надписи. Върху първата той е графит, а върху втората е отлят. И двата надписа са имена на майсторите на камбани.

Обр. 1. Мелник. Камбаната на деспот Алексий Слав
Fig. 1. Melnik. The bell of despot Alexius Slav

Надписът върху мелнишката камбана е поставен в три двойни изпъкнали концентрични кръга, високо на плещите. Разположен е на два реда. Отлят е в позитив. Буквите са високи 2 - 3 см и имат дебелина на хастите 0,6 см. Двата реда на надписа започват с кръст. На ред 1 между рамената му са поставени 4 точки. На ред 2 всяко рамо завършва с точка (обр. 3, 5). Надписът гласи:

+Κόδων χαλκήλατον δῶρον δεσπότου :
Ἀλέξιου δὲ τ-
+οῦ εὐσεβοῦς Cθλάβου πρός τὸν ὅσιον
Νικόλαον τὸν τῶν Μύρων.

Превод: +Камбаната /е/ изкована от мед дар на деспот Алексий, благочестивият Слав, за свети Никола този, който е от Мира.

При изработването на буквите в калъпа са оставени малки каналчета за правилно и лесно запълване с разтопения метал, които не са почистени (обр. 3-4). Като палеографска особеност трябва да се отбележи изписването на Δ, която по-скоро прилича на А и отчасти на съвременната буква Д. Хоризонталната хаста е поставена в средата на буквата и има малки отвесни крачета. Петлицата на А е образувана от наклонена хаста, започваща от основата на лявата хаста и завършваща до средата на дясната (обр. 3-5). Десните хасти на А, Δ и Λ прехвърлят леви-

те и са завити надолу. Всички хасти са подчертани или завършват с малки топчета. Буквата О е вмъкната с по-малка височина между съседните. Р е с много малка петлица. Ω има два вида очертания: с отвесни хасти, извити навън и недостигаща средна до горния край на реда и знак, образуван от две слепени О (обр. 3 - 5). На р. 2 в лигатура са свързани Λ и А в името на Слав и двете N от края на члена ΤΟΝ и началото на името на свети Никола. Забележително е поставянето на Ъ след края на думата κόδωνъ (обр. 5), която погрешно е изписана с О вместо с ω - κώδων. Тези два факта могат да се обяснят само като грешка на този, който е написал текста, за да бъде нанесен в калъпа. Замяната на Ω с О е нещо, което не е рядкост още от V-VI в. (Beševliev 1964, N 93, 180, 181a, 181в et cet.). Нанасянето на Ъ в края на първата дума свидетелства безспорно, че надписът е не само преведен от български на гръцки, но е и дело на човек, свикнал с българския правопис.

Разглежданият надпис е ктиторски и е първият епиграфски документ, оставен от деспот Алексий Слав, владетел на Мелник през първата половина на XIII в. (Нешева 1994, 25-26). В надписа не се споменава повода за този дар на деспота, но той е свързан с построената специално за това кула-камбанария (вж. В. Нешева в същият брой на списанието). Изрично е отбелязано, че камбаната е отлята от мед - χαλκήλατον, но в действителност тя е от бронз. Деспот Алексий Слав е назован с пълната си титулатура - деспот Алексий, този който е благочестивият Слав, като изрично е подчертано чрез членуването на второто име и поставената пред него частица за усилване δὲ - „именно, този който е и“. По този начин авторът на текста ясно е изтъкнал, че известният български деспот е бил познат под двете си имена - деспот Алексий и деспот Слав. Между тях обаче е поставено и едно прилагателно - εὐσεβοῦς - „благочестив“ и то пред името Слав: деспот Алексий, този който е благочестивият Слав. Името на деспот Слав е познато от подписа му под текста на сигилия, издаден от него за манастира „Св. Богородица Спилеотиса“ в 1220 г. Той е Ἀλέξιος δεσπότης ὁ Σθλάβος (Papadopoulos 1933, 3-7; Дуйчев 1944, XV, 33-35 и 311-314; Bompaire 2001, № 13, 124-127). Упоменато е и в завещанието на игумена на манастира, архимандрит Павел Клавдиополит, от месец май 1216 г. Изписано е буквално κυ(ρ)οῦ Ἀλέξιου τοῦ Σθλ(ά)βου (Bompaire 2001, 122). Върху камбаната то е същото. Бих приела без колебание, следвайки правилото за именуване, че свързаните с членът ὁ имена са

Обр. 2. Мелник. Окачването на камбаната
Fig. 2. Melnik. The suspension part of the bell

на син и баща: Алексий, син на Слав. Тук обаче не е така. Поставянето на члена между двете имена в именителен падеж и усилването му с частицата δὲ, както и прибавянето на „благочестив“, изрично подчертават, че деспотът е имал две имена, като второто не е на баща му. Слав е имал правото да се нарече „благочестив“, след като е показал отношението си към църквата и християнските добродетели с построяването на манастира „Св. Богородица Спилеотиса“, възстановил е и църквата „Св. Никола“ след земетресението от 1211 г., като е издигнал и специална кула-звънарница (Нешева в същия брой на списанието).

Надписът разкрива и една подробност относно името на църквата. Известно беше от много по-късно време, че тя е посветена на Свети Никола. Това установява Пердризе при посещенията си в Мелник през 1899 и 1901 г. (Perdrizet 1907, 23). Надписът върху камбаната недвусмислено дава точното и име. Тя е посветена на ὅσιος Νικόλαος ὁ τῶν Μύρων. Свети Никола е извънредно популярен светец. В надписа има една особеност. Той не е наречен стандартно ἅγιος, а ὅσιος. Така се наричат епископи и архиепископи, особено ако приживе са обявени за светци[1] (Kraus 1882, 163; Cumont 1895, 262 и сл.;

[1] *Благодаря на Л. Мавродинова, която ми обърна внимание на този факт.*

Обр. 3. Мелник. Детайл от надписа
Fig. 3. Melnik. Detail of the inscription

Kaufmann 1917, 63; Hanton 1927/28, 112). Наричането на светеца така, показва едно сериозно познаване на неговото житие. Самата дума ὅσιος е показателна. Тя означава: „определен от божествения закон, свят, светещ, благочестив, справедлив, чист от прегрешения и лоши мисли“ и рисува облика на свети Никола като светец и патрон. Църквата, за която е излята камбаната, е спомената със съкратено име в завещанието на митрополита на Мелник и Серес, Павел Клавдиополит, съставено през м. май 1216 г. (Bompaire 2001, 122). В него тя ясно е наречена ὁ θεῖος ναὸς τοῦ ὅσιου π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν Νικολάου (p.10). В завещанието изрично се казва, че тази църква е митрополитска и в нея е служил митрополитът на Мелник и Серес Павел Клавдиополит (Bompaire 2001, 119). Църквите, посветени на свети Никола, са многобройни. Най-старата, за която има сигурни писмени сведения, е в Константинопол. Построена е от император Юстиниан (527-565) (Procop. De aedif. I 6, III 193; Anrich 1917, 454-455). Свети Никола е наречен ὅσιος и като патрон на построената в IX - X в. църква в Константинопол: ... τοῦ ὅσιου πατρὸς Νικολάου τοῦ Θαυματουργοῦ, ἀρχιεπισκόπου Μύρων ἐν τοῖς χρόνιος Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου βασιλέως (Мирковић 1961, 82). Следователно ὅσιος, като определение на свети Никола, е по-старо от разпространеното по-късно ἅγιος, но се употребява и в XIII в.

Техниката на изработване на надписа показва твърда увереност от страна на гравьора. Разположението на текста в два концентрични кръга, равномерната височина и ширина на знаците и малкото лигатури свидетелстват за майстор от висока класа. Типично за отлетите и щемпелувани надписи върху глина и метал е те да са релефни, изпъкнали. Изпъкналите букви върху камък се срещат още от V - VI в. (Beševliev 1964, N 137, 160; Popescu 1976, N 12a, 14). Камбаната на деспот Слав засега е най-ранната камбана с надпис от България и Балканския полуостров. Фактът, че е отлята по начин, описан от Теофилус (Шаренков 1988, 360-366, обр. 4), със специфичен начин на окачване, показва, че и бронзолеярът е бил запознат с тази технология. Тук срещаме една особеност. Според трактата, камбаната се отлива наведнъж, като предварително се впоява желязна кука за закачване на езика (Шаренков 1988, 365). При камбаната на деспот Слав ясно се открояват 3 части: тяло на камбаната, горна част със сложна система за окачване с квадратна вдлъбнатина, където била впоена желязна пръчка за окачване на езика, и ясни следи във вътрешността на камбаната от кръгла желязна пластина - между горната част и тялото, която е укрепвала куката на езика. Тази именно желязна част липсва в трактата. Не са описани и двете срещуположни триъгълни дупки под ушите на камбаната. Следователно мелнишкият бронзолеяр е познавал и други източници относно техниката на леенето на камбани.

Обр. 4. Мелник. Детайл от надписа
Fig. 4. Melnik. Detail of the inscription

2. Камбана на йеромонах Теодосий

Камбаната има височина 57 см и диам. 42 см (инв. № 55092) (обр. 6-9). Тя е със същите размери като тази на деспот Слав, но е по-широка в горната си част и затова изглежда по-тромава. Надписът е разположен между три изпъкнали концентрични кръга и е отлят в негатив. Самата камбана е отлята наведнъж. Има коренно различен начин на прикрепване (обр. 6), като за целта има три уши: едно централно, укрепено с две странични. Върху средното се забелязва част от отчупена кръгла пръчка, която може да е неизгладеното място, където е наливана сплавта или основата на отчупен кръст. Отвътре е запазена вдлъбнатина, запълнена с остан-

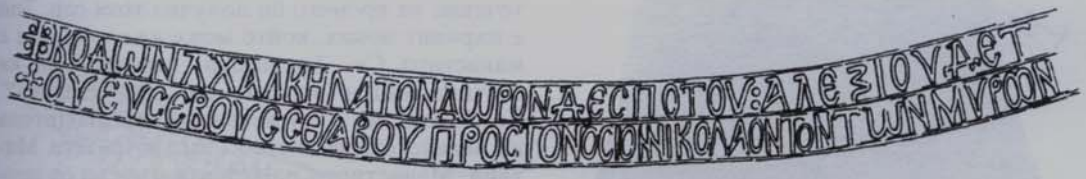

Обр. 5. Мелник. Рисунка на надписа върху камбаната
Fig. 5. Melnik. Drawing of the inscription on the bell

ки от желязната кука за езика. Тази кука също е била укрепена с кръгла желязна пластина. Тялото на камбаната има приблизителна дебелина 2-3 см. Височината на буквите варира от 0,9 до 3,2 см. Надписът е надраскан небрежно със сравнително тънък инструмент. В калъпа при отливането металът не е проникнал равномерно във вдлъбнатините и на места са станали разливи, а на други буквите не са запълнени и се е получила гладка повърхност. Не са оставени каналчета за правилно преминаване на бронза от една хаста в друга. В техническо отношение надписът е образец на груба и аматьорска работа на неопитен бронзолеяр. Разположеният в два реда надпис потвърждава това. Няма знак за начало. Четенето на редовете не започва на едно и също място.

Обр. 6. Мелник. Камбаната на йеромонах Теодосий
Fig. 6. Melnik. The bell of hieromonk Theodosius

Има надредно поставени знаци, които са несигурни, тъй като се смесват с разлетия метал и недобре отлетите букви (обр. 6-8). Надписът гласи:

1. Κ(ύρι)ε βοήθει τόν δούλ(ον) σοῦ
   Θεοδ(ό)σ(ιον) ί[ε]ρομ(ό)ν(αχον) Τ[..?]Α
   κενίσαντα τ(αύ)τ(η)ν ἐπὶ βασι(λείας)
   Μηχ(α)ὴλ τοῦ Παλαιολόγ(ου) καὶ νεοῦ
   Κονσταντ(ίνου)
2. κωδον τοῦ ἀρχιστρατηγοῦ Μηχ(αὴλ) τοῦ ἐν
   τῶ Με(λε)ν(ίκω)· μην(ὶ) μαρτίο ἐνδικτίονος
   ΙΓ ἔτους ΣΨΟΗ.

Превод: Боже, помагай на своя раб Теодосий йеромонах, създал за пръв път (осветил) камбана за архистратега Михаил, този който е в Мелник, тази поставена при царуването на Михаил Палеолог, новият Константин. През месец март, 12 индиктион, година 6778 (=1270 г.).

Лигатури: υ, Τ и ρ; Τ и Η; Μ, Η, Ν; Μ и Α.

Надредно са изписани Τ, Η, Γ, Λ на р. 1 и Η и Χ на р. 2. Особено начертание има Δ, която се изписва като Α. Характерно е и начертанието на Β. Тя има малки кръгли петлици, които не се допират. Буквата Μ е образувана от две дълги и една къса хасти, свързани с малки наклонени чертици. Особено е изписването на цифрата 6 - S. Тя напомня Я. Този начин на изписване на цифрата 6 е типичен за XIII в. както в България, така и в Гърция и Македония (Verti 1992, №47, 48, 61, 64, 67-94). В самия Мелник в два от надписите от XIII в. е използван същият знак (Beševliev 1964, 236-237). За звука О безразборно са използвани О и ω. Авторът на текста не е запознат с правописа и не прави разлика в дължината на звука. Това се вижда в името Κονσταντίνος и думите κώδον и μαρτίο.

Не са отпечатани всички букви от името на ктитора. Разлетият метал е унищожил крайните му знаци. Трябва да се обърне особено внимание на името на ктитора. То започва с две нормално високи букви след характерната акламационна формула Κύρ(ι)ε βοήθει τόν δούλ(ον) σοῦθε. След тях продължава в два реда с по-дребни знаци. На горния ред е запазен първият - Δ. Следващите два знака не са отляти добре. Ясно се чете

Обр. 7. Мелник. Детайл от надписа с името на йеромонаха
Fig. 7. Melnik. Detail of the inscription with the name

обаче М, характерно написана с две дълги отвесни хасти и една къса помежду им, свързана с горните им краища (обр. 7 и 8). След това са запазени две наклонени и една права черта. На долния ред буквите са по-ясни : О, І, Р, О, Т и А. Четенето в хоризонтален ред не дава нищо смислено. Би могло да се предположи, че тук се е намирало име като ПІРОТА или ДРАГОТА, но разположението на буквите им и ясният отпечатък на П, а не Р на ред 1 и М на ред 2, както и началните ΘЕ не го позволяват. Характерно за средновековните надписи и в частност за тези от XIII в. е употребата на надредно изписани букви, както и четенето на една буква от долния ред, една буква от горния (сравни Μηχαὴλ в същия надпис на ред 1 и ред 2). Само по този начин би могло да се дешифрира името на ктитора Θεοδ(ό)σ(ιον) ι[ε]ρομ(ό)ν(αχον). Остават неясни буквите ТА на долния ред, тъй като двата знака над тях не са доотлети (обр. 7 и 9). Тук могат да се възстановят две думи - τάχα и ταμίας. И двете могат да се отнасят за един йеромонах. Τάχα се среща често в значението „усърден" и изрично като качество на йеромонах. Думата е нова в българската християнска лексика. Другата възможност - ταμίας означава „иконом, домакин, ключар, управител". Би била подходяща като определение за йеромонах, но в християнската лексика е прието за този вид дейност да се използва термина οἰκονόμος (Guillou 1996, 171). Така липсващата част не може да се допълни със сигурност.

Определението ἱερομόναχος означава свещеник и монах. Такива са отличилите се със своята святост и с познанията си в областта на християнската догматика монаси. Обикновено те служат в манастирските църкви и могат да бъдат избирани за „пръв между монасите" и техен игумен - ἡγεμών (Николова 1997, 272). Вероятно йеромонах Теодосий с течение на времето би получил този сан. Той е първият монах, който може да се свърже с манастира Св. Архангели, намиращ се на стотина метра от този на „Св. Никола". Камбаната му е посветена на предводителя на ангелското войнство - Архистратега Михаил. Манастирът и неговите църкви са проучени археологически. Той е построен в самото начало на XIII в. - в 1206 г. Известен е с трите си църкви, наречени на Св. Харалампи, Св. Архангели и Св. Йоан (Neševa 2001, 335 - 344). Има запазени архитектурни данни за камбанарията (Вж. статията на Нешева в същия брой на списанието).

Трябва да се обърне внимание на причастието κενίσαντα. То произлиза от глагола καινέω със значение „създавам нещо ново, използвам за първи път, освещавам". При него често се променя дифтонга αι в ε (Verti 1992, N 32, 44; Beschevliev 1964, 120).

Камбаната е тройно датирана: месец, година и индиктион. Специално е подчертано, че е поставена при управлението на император Михаил Палеолог, който ласкателно е наречен Нов Константин, имайки предвид Константин Велики (307-337). Пръв тази титла е получил император Ираклий I (610-641) (Божилов 1997, 30). По този начин импера-

Обр. 8. Мелник. Детайл от надписа с датата
Fig. 8. Melnik. Detail of the inscription with the date

тор Михаил VIII Палеолог е титулуван за първи път в нашата епиграфика.

Употребата на звънци и камбани в религиозните ритуали е преминала от езическото в християнското богослужение. При утвърждаването на западната църковна литургика папа Сабин (604-606) узаконява камбаната като символ на християнското богослужение (Walter 1913, 7). Приема се, че първите камбани във византийското богослужение са дванадесетте камбани на венецианския дож Орсо I (861-880). За тях край църквата Св. София в Константинопол е била построена

Обр. 5. Мелник. Рисунка на надписа върху камбаната
Fig. 5. Melnik. Drawing of the inscription on the bell

специална камбанария извън сградата на църквата (Янкулов 1991, 117-118). Трудно може да се определи кога и как са въведени камбаните в българското богослужение, но най-вероятно е станало още с приемането на християнството през 864 г. Знаем, че това става след неколкократна смяна на ориентацията на българския цар към Източната и Западната църква. Християнизиращи мисии от двете църкви неколкократно посещават България. Те обясняват и илюстрират църковната утвар и съоръженията, свързани с употребата и местопазенето им. Много е вероятно тогава камбаната да е пренесена и включена в християнската служба в българските земи. Още с възприемането на християнството като официална религия, византийският император Константин Велики въвежда официално употребата на звънци и камбани в църковната служба (Иванов 1906, 165; Янкулов 1991, 116). Това се вижда и от намирането на малки бронзови камбани с интарзирани със сребро надписи в Стара Загора, датирани в VI в. (Мънзова 1983, 20; Янкулов 1991, 115). Ранното въвеждане на камбаните в България се потвърждава от присъствието им в църквата „Успение Богородично" в Киев, построена в 989-996 г. Приема се, че първите камбани в християнска Русия са донесени от български мисионери (Янкулов 1991, 120). Фрагменти от камбани са намерени при разкопките на дворцовата църква във Велико Търново. Те обаче не са публикувани със снимка и не са описани. За тях е казано дословно: „Че тя (църквата) е имала камбанария, показват няколко фрагмента от бронзова камбана, намерени в насипа на самата църква" (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 120). Фрагмент от камбана е намерен при разкопките на Садовския манастир. Той е част от околовръстния ръб и има височина 8,5 см (АИМ София, инв. № Св. 5297, непубликуван). Единствената изцяло запазена камбана, при това с надпис, досега беше часовниковата камбана в Кюстендил от 1429 г. (Иванов 1906, 164, 165, 399). Тя е била бронзова с височина 50 см и диаметър 50 см. Имала е 6 уши за прикрепяне. Когато Й. Иванов я е видял, тя е била без език и с отчупени уши. Надписът ѝ показва, че е била църковна камбана и авторът предполага, че е пренесена от Скопие или друго място. Буквите на надписа са изпъкнали, отлети са заедно с камбаната (Иванов 1906, 167). Надписът гласи:

СІЄ ЗВОНО С(ВѢТ)ОМѸ НІКОЛЄ ВЬ ЛѢТО ЅЧЛЗ + ПО ИЗВОЛНІЮ Б(О)ЖІЮ АЗЬ РАДОСАВЬ (sic) ПРІ(Л)ОЖ(І)ХЬ

Както се вижда от надписа, ктиторът с нищо не е отбелязал своето обществено положение. Той само се е нарекъл Радосавь. Както и трябва да се очаква, ктиторът на една камбана не се отличава от всеки друг ктитор. Камбаната като дарение е нещо скъпо, но не по-скъпо от друга църковна утвар от благороден метал, построяването или изписването на един храм.

Освен двете камбанарии в Мелник, археологически са засвидетелствани още 19 (Нешева по-горе в същия брой на списанието). Това предполага към всяка от тях наличието на поне една камбана. Двете мелнишки камбани са отливани по две различни системи, предполагащи различно окачване: едната има 6 уши (обр. 2), а другата само 3. Камбаната от Кюстендил от 1429 г. също е с 6 уши. В това отношение липсват данни за други камбани, но може да се предположи, че в периода XIII-XV в. са съществували поне две системи за отливане и окачване на камбани. Надписите и на трите са вдълбани в предварително подготвения калъп и при отливането са изпъкнали.

Отливането на камбани, според описанието на Теофилус, е ставало на място, като пещта за разтопяването на метала и ямата, в която се е извършвало леенето са отстояли само на 6 стъпки (Шаренков 1988, 277-278). Това е

логично, защото при пренасянето на тежка камбана тя е могла да бъде повредена. Може да се допусне, че и двете камбани от Мелник са отливани в близост до самите църкви.

Двата ктиторски надписа върху камбаните са от голямо значение. Те потвърждават традицията да се строят камбанарии в XIII в. и свидетелстват, че в Мелник по това време е съществувало високо развито бронзолеярство. Показват, че са съществували две системи за отливане и окачване на камбани, съществували на едно място в интервал от 50 години. Първата от тях е и първият епиграфски документ на деспот Алексий Слав. Този паметник посочва неговото автентично име, тъй като останалите документи, свързани с него са по-късни преписи.

Втората камбана, със сложната си тройна датировка, дава името на ктитора - йеромонах Теодосий, първият и единствен засега известен монах в манастира Свети Архангели.

Като цяло и двата надписа са важен документ за гръцкия език през XIII в. в Мелник, при това в два периода от неговото съществуване - под българска и под византийска власт.

Цитирана литература:

Божилов и др. 1997: И. Божилов, И. Билярски, Х. Димитров, И. Илиев. Византийските василевси. София, 1997.

Георгиева и др. 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. - В: Царевград Търнов, 1. София, 1973.

Дуйчев 1944: И. Дуйчев. Из старата българска книжнина, 2. София, 1944, 30-35, 311-314.

Иванов 1906: Й. Иванов. Северна Македония. София, 1906.

Косток 1996: Л. Косток. Про дзвони десятинної церкви. - В: Церква Богородице десятинна в Києві. Киев, 1996, 77-79.

Мирковић 1961: Л. Мирковић. Хеортология. Београд, 1961.

Мънзова 1983: Л. Мънзова. Антични звънци от българските земи. - Музеи и паметници на културата, 1983, 1, 17-22.

Нешева 1994: В. Нешева. Мелник, 2. София, 1994.

Николова 1997: Б. Николова. Устройство и управление на българската православна църква (IX-XIV в.). София, 1997.

Толочко 1980: П. Толочко. Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. Киев, 1980.

Шаренков 1988: А. Шаренков. Старинни трактати по техника на живописта, 1 (I в. пр. н. е. - XII в.). София, 1988.

Янкулов 1991: И. Янкулов. За камбаните през Средновековието. София, 1991.

Anrich 1917: G. Anrich. Hagios Nikolaos. Berlin, 1917.

Beševliev 1964: V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964.

Bompaire et al. 2001: C. Bompaire, C. Zefort, V. Kravari, Ch. Giroes. Actes da Vatopéd, 1. - In: Archives de l'Athon 21. Paris, 2001.

Cumont 1895: Fr. Cumont. Les inscriptions chrétiennes de l'Asie Mineure. - Melanges d'archéologie et d'histoire, 15, 1895, 245-299.

Gasperini 1991: L. Gasperini. Ecclesia Manturanensis quae antea Foroclodiensis. - AEVVM. intervtrumque. Instrumenta Patristica, 23, Steenbrugis in Abbatia S. Petri.

Guillou 1996: A. Guillou. Recueil des inscriptions grecques médiévales d'Italie. Rome, 1996.

Hanton 1927/28: E. Hanton. Lexique explicatif de Recueil des inscriptions greques chrétiennes d'Asie Mineure. - Byzantion, 4, 1927/28, 93-136.

Kaufmann 1917: C. Kaufmann. Handbuch des altchristlichen Epigraphik. Freiburg, 1917.

Kraus 1882: F. Kraus. Real - Encyklopädie der christlichen Altertümer. Freiburg, 1882.

Papadopoulos 1933: J. Papadopoulos. Arcadios Vatopedinos, un acte officiel du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Speleotisa près de Melénikon. - Списание на БАН, 4 (22), 1933, 3-22.

Perdrizet 1907: P. Perdrizet. Melnik et Rossno. - Bulletin de correspondance hellenique, 31, 1907, 20-37.

Popescu 1976: E. Popescu. Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoporite în România. Bucureşti, 1976.

Procop. De aedif. Prokopius Caesariensis opera omnia. Ed. J. Hauri. Lipsiae, 1905-1913.

Steiner 1985: P. Steiner. Ornamenta Ecclesiae. Katalog zur Ausstellung, Bd. I. Köln, 1985.

Verti 1992: S. Kalopissi-Verti. Dedicatory inscriptions and donor portraits in thirteenth-century churches of Greece. Wien, 1992.

Walter 1913: K. Walter. Glokenkunde. Regensburg - Rum, 1913.

Neševa 2001: V. Neševa. Προστηκη στην Ιστορια της πολεος τον Μελενικον. Αφιερομα σιη μνημη τον Σοτηρης Κισσα. Θεσσαλονικη, 2001.

Two Bells with 13th Century Inscriptions from Melnik

Vassilka Gerassimova

Two bronze bells with cast inscriptions were found near the foundations of St. Nikola church situated on St. Nikola plateau at Melnik.

1. Despot Slav's bell

The bell was cast in two parts: the body and an upper part with a complex suspension system. The upper part is made of bronze and iron. The iron parts are the round lamella attaching a hook to the clapper and the hook itself. These parts are missing today but traces are left. The inscription is in the positive consisting of letters in relief that are nicely proportioned and delineated. The narrow channels through which the metal flowed can be seen between the parts of the letters.

The inscription is from a church-donor's. It contains the name of despot Alexius Slav, the famous ruler of Melnik in the first third of the 13th century. He is known from the written sources often in later versions. It is the first epigraphic monument with his name - despot Alexius, the pious Slav.

The inscription reveals also the name of the church. It was dedicated to St. Nicholas of Myra. The saint is named correctly ὅσιος instead of ἅγιος. He bears this nickname as he was proclaimed a saint while still alive as the bishop of the metropolitan church in Myra.

The archaeological evidence enables us to date the inscription more accuratley. We could accept that despot Slav renovated the church after the earthquake in 1211 by building a bell tower and donating a bell; probably soon after that he raised the church to a metropolitan. This happened prior to May 1216 as the testament of Paul Claudiopolitus, the first archbishop of Melnik and Serres, shows. Thus the inscription is dated between 1211 and 1215.

2. Hieromonk Theodisius's bell

The bell was discovered together with the despot Slav's one. However, it differs both in the way it was cast and in the suspension system. It was cast together with the metal supension hook for the clapper. Its attachment is different and it has only three lugs. The inscription is situated in the lower part along the „mouth" and is clumsily scratched. There are no small channels to enable the proper filling of the letters and for that reason they are imperfectly and irregularly „printed" on. The inscription repeats the models from the written sources: there are letters above the lines and the donor's name is written in two lines and with smaller letters, some of them missing.

The inscription says the exact date - SΨOH that is May 1270. The indicator IΓ matching the date is written as well; the inscription says that the bell was put during the reign of Michael Palaeologus, the new Constantine.

The donor's name is hardly readable. The first two letters are normal in size while the others are smaller and are not arranged horizontally - some of them are arranged higher and some are lower, a typical feature for 13th century paleography. From the letters that are arranged higher, Δ and M are nicely cast. So the only name we could read for certain is the one of Theodosius hieromonk, who bears an additional name or a nickname but the only letters that are preserved are TA on the lower line. It is also the only name from the monastery we know about.

The bell was dedicated to the archstrategus Michael. The bell was to be put in the St. Archangels monastery - in the church bearing the same name.

The two inscriptions are extremely important evidence. The two bells although discovered at the same place were made in a different way. They are the earliest bells from the 13th century preserved in the Balkans. They point to the names of the two church donors - despot Alexius Slav and hieromonk Theodosius.

Водоснабдителните съоръжения до църква № 12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка)

Евгени Дерменджиев

През 1968 г., при разкопките на южната крепостна стена на Царевец, В. Вълов открива две щерни, изцяло вкопани в терена (обр. 2 *1*) (Вълов 1977, 22-23). Според него първо е изградена щерна 1, съществувала до края на третата четвърт на XIII в. Щерната е била захранвана от каптаж, оформен направо в нейната северна стена. След събарянето на щерна 1 каптажът е зазидан, а източно от нея в края на XIII в. е построена църква № 12 (обр. 2 *1*). След известно време под пода на църквата е изградена друга щерна. Тази щерна 2 е била пълнена от нелокализиран извор чрез водопровод, чиито тръби са открити под западната стена на църква № 12. В края на XIV в. църквата била разрушена, но щерната е използвана до началото на XVII в. (Вълов 1992, 135, 155-156).

През 1985-86 г., при разкопките северно и западно от църква № 12, Р. Анчева разкрива 2 каптажа и 3 водопровода, които са пълнели щерните (обр. 2 *2*) (Анчева 1993, 153-155). За охраната на каптажите са били издигнати две сгради, отделени с улица от щерните. Според проучвателката, откритата от В. Вълов каптажна ниша в северната стена на щерна 1 всъщност е чешма, захранвана от единия, проучен от нея водопровод (Анчева 1993, 154; Анчева 1994, 37-42). Освен това, за разлика от В. Вълов, тя допуска, че щерна 1 и щерна 2 са съществували едновременно, като е възможно да са били свързани чрез обща тръба, поставена под западната стена на църква № 12.

Откритите съоръжения позволяват да се допълнят данните за водоснабдяването на Търновград през XIII-XIV в., като се проследи изцяло начина на каптиране, отвеждане и съхраняване на водата от единствените локализирани досега естествени извори в очертанията на хълма (обр.1 *1*). При проведените археологически разкопки през 60-те и 80-те години на миналия век са проучени изцяло всички оцелели каптажи, водопроводи, водохранилища и отточни тръби около църква № 12. Независимо от това, досега не е направен опит за обща реконструкция на този единствен по рода си средновековен водоснабдителен комплекс, освен съвсем кратките и недостатъчни бележки в една от статиите.

Получената информация дава възможност да се реконструира връзката между проследените и добре описани каптажи, водопроводи и двете щерни, разположени на различни височини и дълбочини едни спрямо други. Това позволява да се определи нивото на съхраняваната вода в щерните и да се сравни с нивото на уличните трасета около тях. Именно това съотнасяне показва, че водохранилищата са имали по-различна конструкция от вече предложената, особено що се отнася до тяхната височина и начините за отвеждане на излишната вода. Съществуват и конкретни данни, които дават основание да се преразгледа и последователността в изграждането, функционирането и датировката на щерните и църква № 12.

Основни задачи на настоящето съобщение са цялостната реконструкция, нова периодизация и уточняване на датировката на този водоснабдителен комплекс. За целта са използвани публикациите на съоръженията, данни от документацията от археологическите разкопки - чертежи, планове и дневници, съхранявани в архива на отдел „Археология“ на Регионален исторически музей - Велико Търново, като са направени и теренни наблюдения и измервания на вече експонираните щерни.

Щерна 1

Щерната е разположена на 3 м от южната крепостна стена и на 140 м източно от главния вход на цитаделата (обр. 1 *1*; обр. 3 *1*). Тя е вкопана на дълбочина 2,20 м в терена и има дължина на северната стена 6,50 м, на южната 5,50 м, на източната 4,50 м и на западната 3,80 м (Вълов 1992, 128-129). Източният и южният зид са дебели по 0,85 м и имат по един отстъп над дъното с височина 0,35 м и ширина 0,15 м. Западният зид е широк 0,98 м и няма отстъп. Северната стена се явява облицовка на скалния откос. Именно от пукнатина в тази скала изтича водата на първия каптиран извор, от който е пълнена щерната. Каптажът представлява зидана засводена ниша в северната стена на щерната с височина 1,25 м, ширина 1,12 м и дълбочина 0,45 м. Нишата отстои на 2,70 м от дъното на щерната и на 0,50 м от източната стена (обр. 3 *3*; обр. 4 *3*). Водата от каптажа се е вливала направо в съоръжението, без да е имало нужда от направата на водопровод.

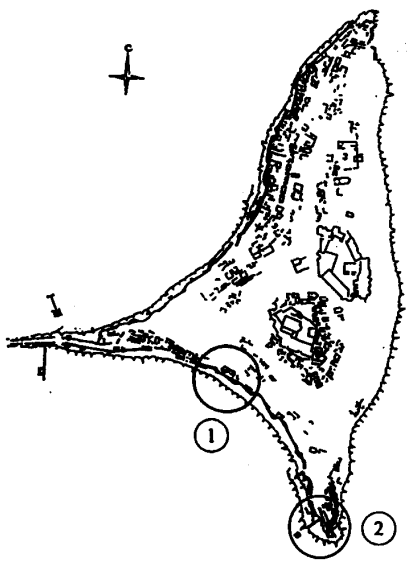

Обр. 1. План на средновековната крепост на хълма Царевец с местоположението на водоснабдителните съоръжения: 1. Водоснабдителните съоръжения при църква № 12; 2. Водоснабдителното съоръжение при югоизточния ъгъл на крепостта
Fig. 1. Plan of the Mediaeval fortress on the Tsarevets hill and the exact position of the water supply installations: 1 - water supply installations in church N 12; 2 - water supply installation at the southeast corner of the fortress

Дъното на щерната е настлано с големи каменни плочи, споени с хидрофобен хоросан, като в средата е направен конусовиден утаител с дълбочина 1,35 м и диаметър 1,10 м (обр. 3 *2*; обр. 4 *2*). В южната стена, съвсем близо до югоизточния ъгъл на щерната има 2 тръби с диаметър 0,04-0,06 м за отвеждане на излишната вода в южна посока, през крепостната стена (обр. 3 *9*) (Вълов 1992, 128) В публикацията обаче е посочено, че тръбите са вертикални. В случая е допусната техническа грешка - тръбите са хоризонтални. Тези хоризонтални тръби, с разстояние между тях 0,40 м, са отбелязани в полевия дневник от разкопките през 1968 г., който се съхранява в архива на отдел „Археология“ на Регионален исторически музей - Велико Търново. Общото количество вода, което е изтичало през двете тръби, е 1535 кубически метра.

Щерна 1 е била пълнена от два водопровода. Първият водопровод е имал дължина 3,60 м (обр. 3 *4*; обр. 4 *4*). Той е вкаран в щерната през северозападния ъгъл, като последната тръба е отстояла на височина 3,80 м от нейния под. Водопроводът бил пресечен при разкопките на В. Вълов и неправилно определен като принадлежащ на щерна 2 (Вълов 1992, обр. 126). Всъщност този водопровод 1 е събирал водите от други два водопровода с по-малък дебит (Анчева 1993, 155). Източният от тях (водопровод 1А) е направен от глинени тръби с вътрешен диаметър 0,08 м, вкопани в скалата и споени с хидрофобен хоросан (обр. 3 *5*). Водопроводът има обща дължина 6 м. Максималното количество вода, което е могло да премине през тръбите му за едно денонощие е 3480 кубически метра. Неговият каптаж е правоъгълен, с размери 1 х 1,20 м, изграден от камъни, споени също с хидрофобен хоросан (обр. 3 *6*). Каптажът се намирал в сграда с размери 5,90 м х 4,80 м (обр. 3 *7*). Другият водопровод 1Б има същото устройство, но диаметърът на тръбите е 0,06 м, а дължината 7,50 м (обр. 3 *8*). Този водопровод е могъл да пропусне общо 2060 кубически метра вода за денонощие. Неговият каптаж не е запазен.

Втори водопровод бил вкаран в щерната през нейния североизточен ъгъл (обр. 5 *20*; обр. 6 *20*; обр. 7 *20*). Той е изграден от глинени тръби с вътрешен диаметър 0,10 м и дължина 0,325 м, споени с бял хоросан (Анчева 1994, 37-42). Тръбите са положени в улей, издълбан в скалата, и покрити с каменни плочи. Общата дължина на водопровод 2 от щерната до каптажа е 6,80 м. Максималното количество вода, което е могло да премине през тръбите му за едно денонощие, е 2160 кубически метра. Тръбата, която влиза в щерната, отстои на височина 5,20 м от нейния под (обр. 6 *20*; обр. 7 *20*).

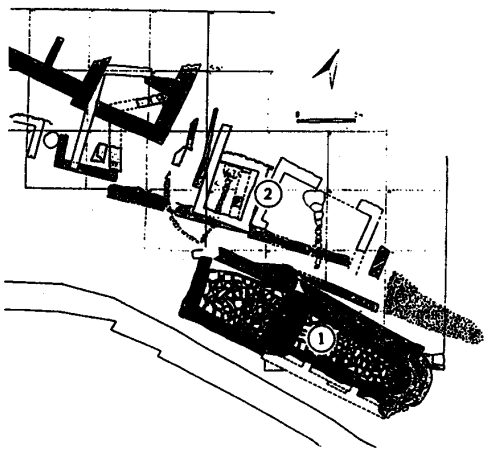

Обр. 2. Общ план на водоснабдителните съоръжения при църква № 12 (по В. Вълов и Р. Анчева): 1. Щерни 1 и 2 и църква № 12; 2. Каптажи и водопроводи северно от щерни 1 и 2
Fig. 2. General plan of the water supply installations at church N 12 (after V. Valov and R. Ancheva): 1 - water reservoirs 1 and 2, and church N 12; 2 - catchment and water pipes to the north of water reservoirs 1 and 2

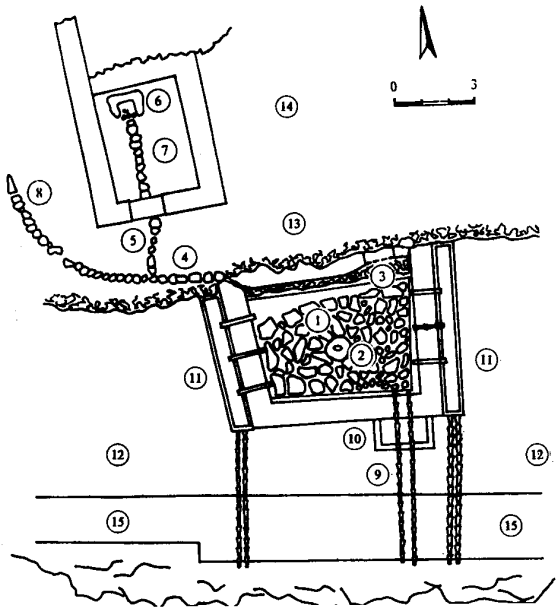

Обр. 3. План на водоснабдителните съоръжения при църква № 12 - I-ви етап - реконструкция (Е. Дерменджиев): 1. Щерна 1; 2. Утаител; 3. Каптажна ниша; 4. Водопровод 1; 5. Водопровод 1А; 6. Каптаж на водопровод 1А; 7. Защитна сграда на каптаж 1А; 8. Водопровод 1Б; 9. Отточни тръби на щерна 1; 10. Шахта; 11. Чешми; 12. Улица край южната крепостна стена; 13. Улица северно от щерна 1; 14. Площад; 15. Южна крепостна стена

Fig. 3. Plan of the water supply installations in church N 12 (1st stage) - reconstruction of E. Dermendzhiev: 1 - water reservoir 1; 2 - storage for sediments; 3 - catchment niche; 4 - water pipe 1; 5 - water pipe 1A; 6 - catchment of water pipe 1A; 7 - protective building above catchment 1A; 8 - water pipe 1B; 9 - reservoir 1 drain pipes ; 10 - shaft; 11 - fountains; 12 - street along the south defensive wall; 13 - street to the north of reservoir 1; 14 - square; 15 - south defensive wall

Тази тръба е била пресечена при реставрацията на църква № 12 (Анчева 1994, 41).

Каптажът на водопровод 2 е с дължина 2,70 м и ширина в северния край 2,50 м, в южния 1 м и има височина 0,35 м (обр. 5 *21*; обр. 7 *21*). Той е изсечен в скалата и изграден със суха каменна зидария. Вътрешността на каптажа е разделена от преградни стенички, за да се хванат водите на три отделни скални пукнатини. Каптажът е разположен в правоъгълна сграда с размери 9,70 х 6,25 м, отстояща на 3 м от щерна 1 (обр. 5 *22*; обр. 7 *22*).

При този водопровод прави впечатление първоначалната му ориентация, която сочи право към северозападния ъгъл на щерна 2, а не към щерна 1 (обр. 5 *20*). В последните няколко метра обаче, тръбите завиват на запад и се насочват към североизточния ъгъл на щерна 1. В случая е явно, че първоначално водопровод 2 е трябвало да захранва именно щерна 2, но в хода на изграждането му той е бил насочен към другата щерна. Това показва, че водопровод 2 е по-късен от строителството на щерна 1 и другите водопроводи западно от него. Тази хронологическа разлика се подкрепя и от използването на хидрофобен хоросан при водопроводи 1, 1Б и 1А и в каптажа на последния, докато тръбите на водопровод 2 са замазани с обикновен хоросан. Съществува и друго доказателство, което ще бъде посочено при реконструкцията на щерна 2.

Именно за този водопровод 2 Р. Анчева предположи, че е захранвал чешма, намираща се в нишата на северната стена на щерна 1 (обр. 5 *3, 20*; обр. 6 *3 ,20*; обр. 7 *3, 20*) (Анчева 1993, 154). Това обаче не е било възможно, тъй като водопроводът се е намирал на 1 м по-високо от нейната арка. Същевременно самият скален откос оформя дъното на нишата и поради това водопроводът изобщо няма как да мине през нишата (обр. 5 *3, 20*; обр. 6 *3, 20*; обр. 7 *3, 20*).

Щерна 2

Щерна 2 е долепена до източния зид на щерна 1 (обр. 5 *19*; обр. 6 *19*) (Вълов 1992, 134-135). Дължината на източната ѝ стена е 2,60 м, на западната - 3 м, а на северната и южната - 8,25 м. Вкопана е в терена на дълбочина 2,30 м. Стените са широки 1-1,15 м, като северната се явява тухлена облицовка на скалния откос. Подът на щерната е направен от големи каменни плочи, но за разлика от щерна 1 тук няма утаител.

Щерната има два глинени тръбопровода. Единият минава през западната ѝ стена и долепената към нея източна стена на щерна 1 (обр. 5 *23*; обр. 6 *23*; обр. 7 *23*). Първата тръба, с диаметър 0,12 м, отстои на 1,65 м от дъното на щерна 2 и на 1,50 м от нейната южна стена. Вторият тръбопровод е вграден в източната стена, на 0,75 м от пода и на 1,50 м от южната стена (обр. 5 *24*; обр. 6 *24*). Тръбите имат диаметър 0,10 м.

Някои от представените данни в публикациите относно конструкцията на щерна 2 дават основание да се преразгледа не само последователността в изграждането на щерната и църква № 12, но и възможността за едновременното съществуване на двете щерни. На първо място това е тръбопровода в източната стена на щерна 2 (обр. 5 *24*; обр. 6 *24*). Както сам В. Вълов отбелязва, тръбите имат наклон към вътрешността на щерната, а в другия си край са пресечени от фундамента на абсидата на църква № 12 (обр. 2 *1*) (Вълов 1992, 135). Според проучвателя е възможно именно през тези тръби да се е осъ-

ществявало оттичането на излишната вода от щерната. Същевременно той отбелязва, че предназначението на тръбите не е много сигурно, тъй като се оказва, че източният зид на щерната запълва абсидата на църквата. Освен това в бележките от полевия дневник за разкопките през 1968 г. е записано, че северната стена с пиластрите на църква № 12 стъпва върху разположения под него зид с хидрофобен хоросан, който всъщност е северната стена на щерна 2 (обр. 2 *1*) (Дневник 1968). Най-после В. Вълов твърди, че пълненето на щерна 2 е ставало чрез тръбите в западната стена, като мястото на каптажа не е установено (обр. 2 *1*). Продължението на тръбите в западна посока, т. е. в пълнежа на вече разрушената според проучвателя щерна 1 обаче, не е открито. Тук е важно да се отбележи, че пластовете в този насип не са нарушени от други изкопи (Вълов 1992, 130-132), вследствие на евентуално демонтиране на тръбите му в по-късно време. Именно това несъмнено доказва, че там никога не е имало водопровод.

Следователно съществуват сигурни данни, които показват, че щерна 2 е функционирала преди строителството на църква № 12. Пресичането на тръбите в източната страна на щерната при направата на изкопа за основа на абсидата (обр. 2 *1*) безспорно доказва последователността в изграждането на двете постройки - първа е щерна 2, а втора - църква № 12, тъй като при обратния вариант е безпредметно да се поставят такива тръби. Отбелязаното запълване на абсидата трябва да се разглежда като особеност на фундирането на църква № 12. Първоначално е изградена абсидата върху разрушената стена на щерната, а след това е надзидан сектора в нейната вътрешност, за да се направи стабилна основа за олтарната маса, т. е. запълването на абсидата не е направено чрез източната стена на щерна 2, а едва след строителството на църква № 12. В същото време фактът, че тръбите в западната стена на щерна 2 не продължават извън самата стена показва, че всъщност става въпрос не за водопровод, а за тръбна връзка с щерна 1 (обр. 5 *23*; обр. 6 *23*).

Основания за едновременното създаване на щерни 1 и 2 предлагат и данните за тяхната конструкция - еднаква дълбочина на вкопаване (разликата е само 0,10 м), еднакъв начин на градеж - хоросан без счукана тухла за спойка на стените, гладка мазилка без налепени керамични фрагменти, настилка от големи каменни плочи, залепени и фугирани с хидрофобен хоросан, облицовка на скалния откос от север, над която след значителен отстъп продължават северните им

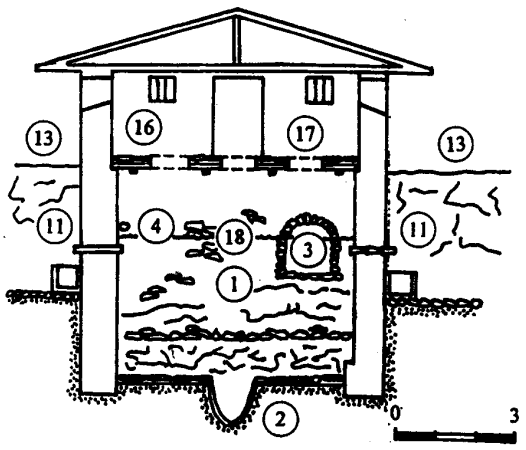

Обр. 4. Надлъжен разрез през щерна 1 - 1-ви етап - реконструкция (Е. Дерменджиев): 1. Щерна 1; 2. Утаител; 3. Каптажна ниша; 4. Водопровод 1; 11. Чешми; 12. Улица край южната крепостна стена; 13. Улица северно от щерна 1; 16. Етаж над щерната; 17. Отвори за черпене на вода; 18. Водно ниво
Fig. 4. A longitudinal section through reservoir 1 (1st stage) - reconstruction of E. Dermendzhiev: 1 - reservoir 1; 2 - storage for sediments; 3 - catchment niche; 4 - water pipe 1; 11 - fountains; 12 - street along the south defensive wall; 13 - street to the north of reservoir 1; 16 - floor above the reservoir; 17 - openings for water drawing; 18 - water level

стени (обр. 5 *1, 19*; обр. 6 *1, 19*).

Всичко това от своя страна доказва, че щерни 1 и 2 са съществували заедно в известен период от време (обр. 5 *1, 19*; обр. 6 *1, 19*).

Реконструкция

Първоначално е била изградена щерна 1 (обр. 3 *1*; обр. 4 *1*). Тя е пълнена от каптажната ниша в северната стена (обр. 3 *3*; обр. 4 *3*) и от водопровод 1 (обр. 3 *4*; обр. 4 *4*) в северозападния ъгъл, който събирал водата от двата по-малки водопровода 1А и 1Б (обр. 3 *5, 8*). Щерната е частично вкопана на дълбочина 2,20 м. Разположението на каптажната ниша и водопровод 1 (обр. 4 *4, 12*) показват, че водното ниво в нейната вътрешност е било по-високо с около 1,60 м от средновековната улица край южната крепостна стена на цитаделата (обр. 4 *12, 18*), като общата дълбочина на щерна 1 е била 3,80 м (обр. 4 *1, 18*). В този си вид щерна 1 е събирала 102 кубически метра вода.

Предвид по-високото ниво на водата в сравнение с улицата край крепостната стена, черпенето на вода от щерна 1 се осъществявало от етаж, издигнат над нея (обр. 4 *16*) (Цветков 1980, 40; Димова 1985, 83, обр. 38). В този етаж се е влизало от горната улица, разположена северно от щерната (обр. 3 *13*; обр. 4 *13, 16*), от другата страна на която

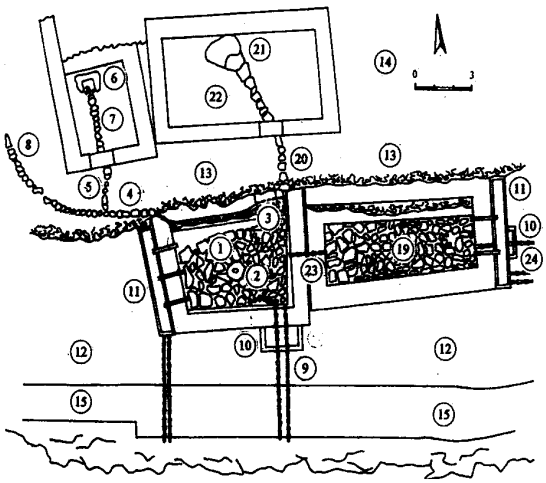

Обр. 5. План на водоснабдителните съоръжения при църква № 12 - 2-ри етап - реконструкция (Е. Дерменджиев): 1. Щерна 1; 2. Утаител на щерна 1; 3. Каптажна ниша на щерна 1; 4. Водопровод 1; 5. Водопровод 1А; 6. Каптаж на водопровод 1А; 7. Защитна сграда на каптаж 1А; 8. Водопровод 1Б; 9. Отточни тръби на щерна 1; 10. Шахта; 11. Чешми; 12. Улица край южната крепостна стена; 13. Улица северно от щерните; 14. Площад; 15. Южна крепостна стена; 19. Щерна 2; 20. Водопровод 2; 21. Каптаж на водопровод 2; 22. Защитна сграда на каптаж 2; 23. Свързващи тръби между щерна 1 и щерна 2; 24. Отточна тръба на щерна 2

Fig. 5. Plan of the water supplying installations at church N 12 (2nd stage) - reconstruction of E. Dermendzhiev: 1 - reservoir 1; 2 - storage for sediments of reservoir 1; 3 - catchment niche of reservoir 1; 4 - water pipe 1; 5 - water pipe 1A; 6 - catchment of water pipe 1A; 7 - protective building above catchment 1A; 8 - water pipe 1B; 9 - draining pipes of reservoir 1; 10 - shaft; 11 - fountains; 12 - street along the south defensive wall; 13 street to the north of the reservoirs; 14 - square; 15 - south defensive wall; 19 - reservoir 2; 20 - water pipe 2; 21 - catchment of water pipe 2; 22 - protective building above catchment 2; 23 - pipes connecting reservoir 1 and reservoir 2; 24 - draining pipe of reservoir 2

се намирала защитната сграда на каптажа на водопровод 1А (обр. 3 *7*) (Анчева 1986, 139). В пода на етажа е имало няколко отвора, през които с кофи и въжета е изваждана водата (обр. 4 *17*). Изграждането на етажа е осигурило охрана на щерната и защита от атмосферните влияния, както и регулиране на реда за влизане и излизане на хората, желаещи да ползват водата (обр. 4 *16*).

Щерната е имала два тръбопровода (обр. 3 *9*), отвеждащи излишната вода под уличното трасе на юг през крепостната стена (обр. 3 *12, 15*). Техният диаметър и съответно водата, изтичаща през тях, обаче имала значително по-малък обем от тази, която непрекъснато постъпвала през водопровод 1 и каптажната ниша (обр. 3 *3, 4*; обр. 4 *3, 4*). От това следва, че би трябвало да има и друг отток, който да изравни количеството изтичаща вода с това на постъпващата. И тъй като това са единствените естествени извори на територията на иначе безводната крепост е ясно, че излишната вода от щерната е била изведена във вид на чешми, за да може пълноценно да се използва всяка капка (обр. 3 *11*; обр. 4 *11*). Мястото на чешмите трябва да се търси на източната и западна стена на щерна 1, тъй като от юг минавало трасето на улицата край крепостната стена. Възможно е двата тръбопровода да са имали шахта с приспособление за затваряне (обр. 3 *10*) при по-интензивно черпене на вода от етажа над щерната (обр. 4 *16*) или при намаляване дебита на водата от каптажите.

В по-късен етап от съществуването на щерна 1 е било решено да се увеличат запасите от вода, чрез строителството на още едно съоръжение (обр. 5 *19*; обр. 6 *19*). Причината за това вероятно е била появата на друг извор в скалата, който е каптиран, а водата отведена с водопровод 2 (обр. 5 *20, 21*; обр. 7 *20, 21*). Първоначално той бил насочен към новата щерна, но впоследствие отклонен към щерна 1. Така в нея нивото на водата се покачило до 4,70 м над пода (обр. 6 *1, 18*; обр. 7 *1, 18*) поради по-високото място, на което водопровод 2 бил вкаран през североизточния ѝ ъгъл (обр. 6 *20*). Обемът на съхраняваната в щерна 1 вода достигнал 126 кубически метра.

Новоизградената щерна 2 била долепена на фуга по цялата височина към източната стена на щерна 1 (обр. 5 *1, 19*; обр. 6 *1, 19*); двете щерни свързвала тръбата в общата им стена, като е възможно да е имало още една-две изравнителни тръби, положени над най-долната (обр. 5 *23*; обр. 6 *23*). По този начин, на принципа на скачените съдове, водното ниво в двете щерни винаги било едно и също (обр. 6 *1, 18, 19*). Именно поради това щерна 2 не била захранвана с отделен водопровод. Тази щерна нямала и свой утаител (обр. 5 *19*; обр. 6 *19*), защото тя действала като допълнителен резервоар, в който се вливала утаената и пречистена в щерна 1 вода. Всъщност това е и другото доказателство, че първоначално водопровод 2 е бил насочен към тази щерна, но впоследствие отклонен към щерна 1. Щерна 2 събирала общо 128 кубически метра вода. Нейният етаж имал същото устройство и функции като етажа над щерна 1 (обр. 6 *16*).

Отточните тръби, отвеждащи излишната вода от щерна 2 преминавали през нейната източна стена и продължавали в същата по-

сока (обр. 5 *24*; обр. 6 *4*). Тук трябва да се отбележи, че тръбите са отточни, независимо от обратния наклон, тъй като от вътрешната им страна няма втулка, т. е. водата е течала отвътре навън. Изглежда тръбопроводът достигал до съществуващ барбакан в южната крепостна стена на по-ниска кота, на изток от щерна 2. Чешмите, разположени в източната стена на щерна 1 са били преместени на източната стена на щерна 2 (обр. 5 *11*; обр. 6 *11*).

Направените изчисления за най-голямото количество вода, което е могло да протече през водопроводните тръби и каптажната ниша, позволяват приблизително да се определи общия обем вода, преминаващ през щерните за едно денонощие. Формулата за общото количество вода, което преминава за 1 секунда през водопровода в кубически метра е Q = F . V, където F е напречното сечение на тръбите на водопровода в квадратни метри, а V е скоростта на водата в метри за 1 секунда. Скоростта V се изчислява по формулата

$$V = \sqrt{\frac{2.g.H.a}{л.L}},$$

където g е гравитационна константа = 9,81; H е разликата във височината между двата края на водопровода в метри; а е диаметъра на тръбите на водопровода в метри; л е коефициент на триене = 0,03 и L е дължината на водопровода в метри (Јеремић 1988, 79). Първоначално щерна 1 получавала вода от водопровод 1, през който са могли да протекат 5540 кубически метра - това е сборът от капацитета на водопровод 1А (3480 кубически метра) и водопровод 1Б (2060 кубически метра). В случая обаче става въпрос за максималното количество вода. Имайки предвид относително малкия дебит на изворите, което наложило обединяването на двата водопровода в един общ, е приемливо това количество вода да се намали с около две трети. При това положение средното количество вода за денонощие остава около 1847 кубически метра. Дебитът на каптажната ниша не може да се изчисли, затова може да се приеме, че той е бил приблизително половината от този на водопровод 1 - 923 кубически метра вода. Така общо през щерна 1 са преминавали близо 2770 кубически метра вода за денонощие. От тях през двете отточни тръби е изтичало 1535 кубически метра, а останалите 1235 кубически метра вода е преминавала през чешмите на източната и западна стена на щерна 1.

С построяването на новата щерна 2 е направен и водопровод 2, чийто капацитет бил около една трета от максималния - 720 кубически метра. Същевременно е поставена

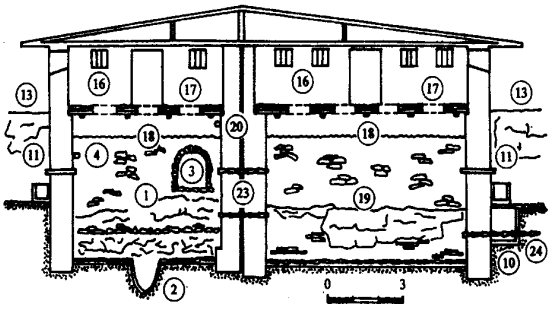

Обр. 6. Надлъжен разрез през щерни 1 и 2 - 2-ри етап - реконструкция (Е. Дерменджиев): 1. Щерна 1; 2. Утаител на щерна 1; 3. Каптажна ниша на щерна 1; 4. Водопровод 1; 10. Шахта; 11. Чешми; 13. Улица северно от щерните; 16. Етаж над щерните; 17. Отвори за черпене на вода; 18. Водно ниво; 19. Щерна 2; 20. Водопровод 2; 23. Свързващи тръби между щерна 1 и щерна 2; 24. Отточна тръба на щерна 2

Fig. 6. A longitudinal section through reservoir 1 (2nd stage) - reconstruction of E. Dermendzhiev: 1 - reservoir 1; 2 - storage for sediments of reservoir 1; 3 - catchment niche of reservoir 1; 4 - water pipe 1; 10 - shaft; 11 - fountains; 13 - street to the north of the reservoirs; 16 - floor above the reservoirs; 17 - openings for water drawing; 18 - water level; 19 - reservoir 2; 20 - water pipe 2; 23 - pipes connecting reservoir 1 and reservoir 2; 24 - draining pipe of reservoir 2

още една отточна тръба (в източната стена на щерна 2), през която са преминавали 1030 кубически метра вода за денонощие. По този начин общо в щерна 1 и щерна 2 се вливали 3490 кубически метра в денонощие. От това количество с отточните тръби са отвеждани 2565 кубически метра, а през чешмите са преминавали 925 кубически метра вода.

Датировка

Изграждането на каптажите и водопроводите е отнесено най-общо към XIII-XIV в. Щерна 1 се датира към началния период на Второто българско царство и по-конкретно преди татарските нашествия и селските бунтове (Вълов 1992, 132). В случая вероятно се визира началото на татарските походи в България, първият от които е през 1241-1242 г., тъй като разрушаването на щерната е отнесено най-късно в 1275 г. В този смисъл щерна 1 би трябвало да е построена през 30-те години на XIII в. За едновременното изграждане на щерна 1 и крепостните стени от втори строителен период на цитаделата, който също се отнася към управлението на цар Иван Асен II (1218 - 1241 г.) (Вълов 1992, 186-187), подсказва и отвеждането на двете отточни тръби през ширината на южната крепостна стена (обр. 3 *9, 15*). За сравнение отточната тръба на по-късната щерна 2 е с посока изток, а не направо на юг през крепостната стена (обр. 5 *24*; обр. 6 *24*).

Всъщност появата на тези извори е въпрос от съществено значение, на който досега не е обръщано необходимото внимание. Оказва се, че няма никакви данни за тяхното съществуване преди XIII в., тъй като липсват следи от течаща вода в този участък на южния склон на хълма, или съоръжения за водоснабдяване през по-ранните епохи. Появата на изворите в точно определен момент и на място, където преди това никога не е имало течаща вода може да се дължи единствено на силен земетръс (Димова 1985, 44; Квинто 1985, 19-23). Разместването на земните пластове е отворило пукнатини в скалния масив, през които водата е излязла на повърхността във вид на няколко извора с малък дебит. В случая е ясно, че бликналите извори са първопричината за изграждане на щерна 1.

Според предложената от В. Вълов периодизация щерна 2 е изградена не по-рано от началото на XIV в. Представените данни за едновременното функциониране на двете щерни обаче несъмнено показват, че и щерна 2 трябва да се датира в рамките на XIII в.

Събарянето на щерните и изоставянето на каптажите несъмнено е настъпило по едно и също време. В противен случай бликащата вода би била отново използвана, а това не е направено. Каптажната ниша в щерна 1 дори била зазидана при строителството на църква № 12. Както и при появата на изворите само силно земетресение би могло да доведе до тяхното пресъхване, поради което и самите щерни повече не са възстановени (Димова 1985, 44; Квинто 1985, 19-23). Според откритата в щерна 1 монета това е станало през третата четвърт на XIII в. (Вълов 1992, 130-132). Тази монета дава със сигурност само долната граница на запълването на щерната след нейното разрушаване, което е напълно възможно да се отнесе към края на XIII в. и дори към началото на XIV в.

Функционирането на вкопаната в терена част от щерна 2 под пода на новоизградената църква № 12 също може да се постави под съмнение. На първо място липсват тръби за пълнене и източване. Няма и конкретни данни, че щерната се е пълнила с вода от покрива на църквата. От друга страна, възникването на некропол около църква №12, чиито гробове са в непосредствена близост до щерната, е могло да доведе до замърсяване и отравяне на водата чрез просмукване в нея на подпочвени води. От този некропол са открити 21 гроба на запад от църквата, датирани най-общо от средата на XIII в. до края на XIV в. (Анчева 1987, 188), 9 гроба до абсидата и още 4 от запад на храма, като тяхната датировка не е съвсем сигурна и В. Вълов допуска, че е възможно повечето да са от XVII в. (Вълов 1992, 157). Предложените данни показват, че е по-вероятно щерната под църква №12 да не е била използвана през XIV в. Има обаче възможност тя да е била разчистена едва след събарянето на църквата и да е функционирала до началото на XVII в., както счита В. Вълов (Дневник 1968; Вълов 1992, 156).

Градоустройствена среда

Разгледаните две щерни, три каптажа и три водопровода оформят особено важен за живота на столичната цитадела на хълма Царевец водоснабдителен комплекс, функционирал през XIII и може би началото на XIV в. (обр. 3; обр. 4; обр. 5; обр. 6; обр. 7). Този комплекс е снабдявал с вода цялото население на цитаделата, както в мирно време, така и при обсада. Предвид липсата на други водохранилища на територията на цитаделата, с изключение на това в царския дворец, е ясно, че щерни 1 и 2 до южната крепостна стена са имали обществен характер.

При проектирането, изграждането и разширението на този водоснабдителен ком-

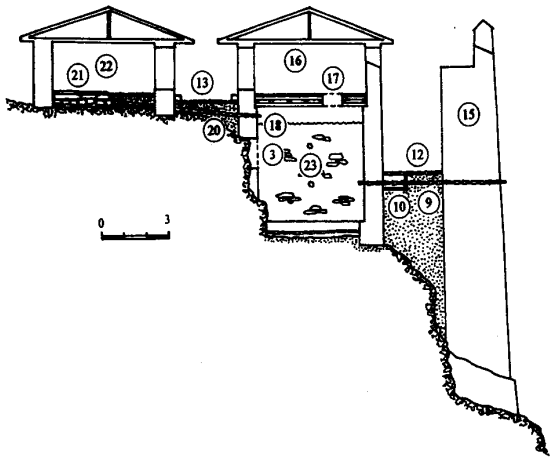

Обр. 7. Напречен разрез през щерна 1 - 2-ри етап - реконструкция (Е. Дерменджиев): 3. Каптажна ниша; 9. Отточни тръби на щерна 1; 10. Шахта; 12. Улица край южната крепостна стена; 13. Улица северно от щерните; 15. Южна крепостна стена; 16. Етаж над щерните; 17. Отвори за черпене на вода; 18. Водно ниво; 20. Водопровод 2; 21. Каптаж на водопровод 2; 22. Защитна сграда на каптаж 2; 23. Свързващи тръби между щерна 1 и щерна 2

Fig. 7. Cross-section through reservoir 1 (2nd stage) - reconstruction of E. Dermendzhiev: 3 -catchment niche; 9 - draining pipes of reservoir 1; 10 - shaft; 12 - street along the south defensive wall; 13 - street to the north of the reservoirs; 15 - south defensive wall; 16 - floor above the reservoirs; 17 - openings for drawing water; 18 - water level; 20 - water pipe 2; 21 - catchment of water pipe 2; 22 - protective building above the catchment 2; 23 - pipes connecting reservoir 1 and reservoir 2

плекс по най-рационален начин са използвани хидрогеоложките условия на хълма, на който за разлика от другите възвишения, с разположени на тях български средновековни градове и крепости е имало няколко естествени водоизточника. Каптираната вода на изворите била отведена чрез четири водопровода към двете големи щерни, като общото количество съхранявана вода възлизало на 254 кубически метра (обр. 4; обр. 6).

След напълването на щерните, водата била използвана за захранването на градски чешми. В случая щерните са служили за регулатор на водния отток и за резервоар на чешмите. Чрез самите чешми и посредством отточните тръби се е поддържало едно и също ниво на водата в зависимост от потреблението и дебита на каптажите. А именно при по-нисък дебит и интензивно черпене на вода от щерните, отточните тръби са били затваряни, а в обратния случай - отваряни до изравняване на количеството на постъпващата вода с това на изтичащата.

По този начин освен наличните и постоянно попълвани запаси от питейна вода в щерните е било осигурено и непрекъснатото водоснабдяване на цитаделата. Количеството изтичаща през чешмите вода - първоначално 1235 кубически метра в денонощие, а в последствие само 925 кубически метра, е била напълно достатъчна да задоволи нуждите на цялото население на цитаделата, без да има необходимост от снабдяване от друго място. Всъщност именно затова не са били изградени и други водохранилища на територията на цитаделата.

Целият водоснабдителен комплекс бил съобразен с градоустройството на цитаделата. Защитните сгради, в които били вместени каптажите и щерните и осигурявали тяхната охрана (обр. 3 *7*; обр. 4 *16*; обр. 5 *7, 22*; обр. 6 *16*; обр. 7 *16, 22*) са разположени между две от главните улици в крепостта, водещи от Главния вход към Югоизточната порта (обр. 3 *12, 13*; обр. 5 *12, 13*). По този начин щерните имали излаз и към двете улици. На долната улица, която преминавала край южната крепостна стена били направени чешмите (обр. 3 *11, 12*; обр. 5 *11, 12*), а от горната улица се влизало в етажа, където можело направо да се черпи вода от щерните (обр. 3 *13, 16*; обр. 5 *13, 16*).

Предвид обществения характер на този водоснабдителен комплекс още със строителството на щерна 1 е било предвидено достатъчно място северно от нея за оформянето на немалък площад, необходим за събирането на достатъчно хора в случай на интензивно черпене на вода - например при пожар или обсада (обр. 3 *14*). Впоследствие, когато бил каптиран другият извор и издигната защитната му постройка, площадът се стеснил, но все пак останало достатъчно място и пред новоизградената щерна 2 (обр. 5 *14*). Същевременно на долната улица терените от изток и запад на щерните не били застроени и така останало достатъчно пространство около чешмите така, че да не се затруднява движението по улицата (обр. 3 *11, 12*; обр. 5 *11, 12*).

Всъщност каптираните няколко извора не са били единствените в цитаделата. Така например, в източния край на южния склон също е имало извор (Квинто 1986, 144; Квинто 1987, 189-190) Разкритите там две постройки с водосборни шахти са имали съответно глинен водопровод и зидан канал, датирани в 60-те години на XIII и към края на XIV в. Освен тях в съседство е бил открит и зидан кладенец (шахта?) с канал за изтичане на излишната вода (Овчаров 1987, 188-189).

Тези данни показват, че по цялото протежение на южния склон на хълма е съществувал водоносен пласт, водата от който на отделни места е пробила на повърхността. Най-силните извори били каптирани и към тях изградени двете щерни, образуващи основния водонабдителен комплекс на главната цитадела на Търновград през XIII в. (обр. 3; обр. 4; обр. 5; обр. 6; обр. 7). Към края на XIII - началото на XIV в. силно земетресение разместило земните пластове, вследствие на което изворите пресъхнали, а щерните били разрушени и изоставени. Може би именно това събитие наложило да бъде построено укрепеното стълбище, водещо към кулата-кладенец на брега на река Янтра при югоизточния ъгъл на хълма (обр. 1 *2*), което до края на XIV в. останало единственото водоснабдително съоръжение на главната цитадела на столичния Търновград (Дерменджиев 2002-2003, 257-268; Дерменджиев, 2003).

Цитирана литература:

Анчева 1986: Р. Анчева. Разкопки на Царевец, сектор XXXV. - В: Археологически открития и разкопки през 1985 г. Велико Търново, 1986, 139-140.

Анчева 1987: Р. Анчева. Разкопки на обект №35 на Царевец. - В: Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987, 188-189.

Анчева 1993: Р. Анчева. Водоснабдителното дело в Търновград (според археологическите проучвания на крепостта Царевец). - Годишник на Националния археологически музей, 9, 1993, 151-157.

Анчева 1994: Р. Анчева. Водоснабдително съоръжение в крепостта Царевец. - Археология, 1994, 1, 37-42

Вълов 1977: В. Вълов. Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII-XIVв.). - Археология, 1977, 1, 14-30.

Вълов 1992: В. Вълов. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец 1966-1969 г. - В: Царевград Търнов, 5. София, 1992.

Дерменджиев 2002-2003: Е. Дерменджиев. Две водоснабдителни съоръжения от ранновизантийската и средновековна крепост на хълма Царевец във Велико Търново. - Известия на Регионален Исторически музей Велико Търново, 17-18, 2002-2003, 257-268.

Дерменджиев 2003: Е. Дерменджиев. Реконструкция на водоснабдителното съоръжение до югоизточната кула на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. - В: Сборник доклади от Научната конференция, посветена на 10-годишнината на Археологически музей „Марица - Изток" - Раднево, проведена от 05. до 07. 06. 2002г. в гр. Раднево (под печат).

Димова 1985: В. Димова. Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XII-XIVв. - В: Средновековният Червен, 1. София, 1985, 33-132.

Дневник 1968: Полеви дневник на археологическите разкопки през 1968 г. на южната крепостна стена на хълма Царевец, ръководител В. Вълов. - Архив на отдел „Археология" на Регионален исторически музей Велико Търново.

Квинто 1985: Л. Квинто. Сеизмозащита в строителството на средновековния Търновград. - Музеи и паметници на културата, 1985, 3, 19-23.

Квинто 1986: Л. Квинто. Археологически разкопки на Царевец, обект № 39. - В: Археологически открития и разкопки през 1985 г. Велико Търново, 1986, 144-145.

Квинто 1987: Л. Квинто. Разкопки на обект 39 на Царевец. - В: Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987, 189-190.

Овчаров 1987: Т. Овчаров. Разкопки на обект XXXVIII на Царевец. - В: Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987, 188-189.

Цветков 1980: Б. Цветков. Водоснабдяване на Мелнишката крепост. - Археология, 1980, 2, 39-46.

Јеремић 1988: М. Јеремић. Castellum aque античке Медијане. - Старинар, 29, 1988, 61-84.

The Water Supply Installations at Church N 12 on the Tsarevets Hill in Veliko Tarnovo

Evgeni Dermendzhiev

This paper presents a full reconstruction, new sequence and a specific date for the main water supply assemblage in the main citadel of the capital Tarnovgrad in the 13th century (Figs. 1; 2). The assemblage is situated on the south slope of the Tsarevets hill, next to the citadel defensive wall, where several springs were trapped. Initially it consisted of two catchments, three water pipes and a water reservoir, built duirng the 30s of the 13th century (Fig. 3). Part of the reservoir was dug into the earth, and the rest of it was hosted by a solid construction so that the whole installation held 103 m^3 of drinking water (Fig. 4). Massive protective buildings were located above the catchments.

Later on the assemblage was enlarged by adding one more catchment with an water pipe and a water reservoir (Fig. 5). The new water reservoir had a storage capacity of 128 m^3 but was not filled by a separate water pipe; for that reason it abutted the first one with a joint and the two reservoirs were connected by pipes (Fig. 6).

It has been calculated that 3490 m^3 of water entered the water reservoirs in 24 hours. 2565 m^3 of them ran through the draining pipes, and the rest - through constantly running fountains, which provided water for the population of the citadel. No public water reservoirs were constructed on the territory of the citadel in the 13th century because of constantly running drinking water. The water supply assemblage was integrated in the town plan of the capital and was situated between two of the citadel's main streets leading from the Main Entrance to the Southeast Gate (Fig. 5). The floor above the water reservoirs was entered from the upper street level and it was the place where the water was drawn by buckets and ropes. The public fountains were accessed from the other street, situated along the defensive wall. To the north of the water reservoirs there was a relatively small square and enough empty space around the fountains to enable free access to them.

In the late 13th or early 14th centuries due to a violent earthquake the springs ran dry and the water reservoirs were destroyed and abandoned. A small church (N 12) was built on top of the ruins of the second reservoir and in the following years a necropolis appeared in the area around it.

After the destruction of the water supply assemblage, a new installation for drinking water was constructed; it consisted of a well, dug inside the defensive tower that was situated on the bank of the Yantra river and connected to the citadel by a protected staircase (Fig. 1).

Г. Атанасов. Св. Георги Победоносец. Култ и образ в православния Изток през Средновековието. Зограф, Варна, 2001, 366 стр., 244 обр.

Цел на новоизлезлия труд на Г. Атанасов е изследването на култа и иконографията на св. Георги в православния Изток в периода от V-VI до XV-XVI в.[1] С редки изключения западноевропейските паметници съзнателно остават извън обхвата на книгата. Подобна задача, след огромния брой изследвания за светеца, несъмнено е тежка и има твърде претенциозен характер. Добре известни са авторитетните трудове на И. Делайе, К. Крумбахер, Й. Ауфхаузер, А. Кирпичников, В. Н. Лазарев, К. Уолтър и редица други, както и значителната справочна информация и литература, включена в речници и лексикони за християнска иконография, археология и изкуство.

При работата е използван методологически подход, който включва: сравнителен стилов и иконографски анализ на големи групи паметници на византийското монументално и приложно изкуство, нумизматика и сфрагистика; изследване на култовото строителство и на агиографските източници, свързани със светеца; стратиграфски наблюдения и критически анализ на датировката на редица творби; исторически и фолклорни съпоставки. Коментирани в текста и илюстрирани в каталога са 237 творби, от които 30 произхождат от България, а 7 от тях лично Г. Атанасов е включил в научно обръщение чрез няколко статии и студии, преди всичко на страниците на сп. „Археология" (Атанасов 1990, 42-48, обр. 1-4; Атанасов 1992, 35-44, обр. 1, 4-9; Атанасов 1994, стр. 50, обр. 2, 3). Именно широкият кръг паметници и разностранните задачи, повечето от които са били обект на изследване в споменатите по-горе трудове, предизвикват въпроса: какво ново казва авторът и дали не е по-разумно, вместо да преразказва всичко вече писано и известно за светеца, да представи познатите и новооткритите паметници от България, свързани с култа на св. Георги през Средновековнието. Такова изследване, само че в научно-популярна форма, което и Г. Атанасов използва, е посветено на образа на св. Георги Победоносец в Русия (Вилинбахов, Вилинбахова 1995). Изненадва фактът, че многократно преиздаваната у нас монография на М. Беновска-Събкова „Змеят в българския фолклор", тясно свързана с разглежданите проблеми около житийните текстове и змееборската иконография на св. Георги, по необясними причини е пропусната в рецензирания труд (Беновска-Събкова 1995). Впрочем, опитът на Г. Атанасов да потърси генезиса на култа към светеца-драконоборец в Южна Добруджа през годините на Първото българско царство се поражда от факта, че за малкоформатните и миниатюрните творби с изображения на св. Георги няма издадена отделна студия. Тази липса запълват корпусните изследвания за византийската слонова кост, камък, стеатит, емайл, белоглинена керамика, метал и стъкло (Goldschmidt, Weitzmann 1934; Николаева 1983; Kalavrezou-Maxeiner 1985; Wessel 1967; Gerstel, Lauffenburger 2001; Тотев 2001; Grabar 1975; Cotsonis 1994; Wentzel 1959). За подобни паметници, открити на територията на средновековна България също има отделни студийни изследвания, някои от които авторът формално цитира, но без да се съобразява с изводите в тях (Ovcarov 1991, 121-129, фиг. 1-10; Овчаров 2001, 31-37, обр. 7, 8; Тотев 1994, 226-235, обр. 1-10; Тотев 2000, 362-369, рис. 1, 3; Walter 1996, 19-22, fig. 1-4)

Книгата се състои от въведение, 13 глави, заключение, има резюме на английски език, списък на илюстрациите и албум с номерирани образци. Първите две глави са посветени на: „Формиране и развитие на култа към св. Георги" и „Образът на св. Георги в средновековната литература". В първата глава Атанасов увлекателно проследява почитта към светеца във византийския свят. Отбелязани са основните култови центрове и по-важните храмове, посветени на светеца в Източна и Западна Европа. Значително по-разпокъсано изглеждат привлечените данни от различно естество и историческите съпоставки на автора, относно появата и разпространението на култа към св. Георги в средновековна България. Сигурните храмове с патрон св. Георги у нас не са чак толкова много, както твърди Атанасов (ротондата в София, църквите в Созопол, Варна, Кюстендил - кв. Колуша, Търново, 1616 г., Арбанаси, 1661 г., Несебър, Кремиковския манастир, 1498 г. и още няколко други). Към тях единствено могат да се добавят опитите за идентификация на скалната обител от X в. до Мурфатлар и Равненската църква (897 г.). Трудно е обаче да се приеме, че в Диногеция и Ветрен са съществували църкви на св. Георги, само заради факта, че са открити кръстове с името на светеца (с. 30). Несигурни са тълкуванията на сведенията от XVI и XVII в. за наличието на манастир и гроб на св. Георги в Калиакра (с. 32, 33), които според автора, продължават традициите в култа на светеца в редица крепости на Добруджанското деспотство. Едва през Възраждането църквите с този патрон стават действително многобройни.

Във втора глава Г. Атанасов си поставя за цел „...да потърся сред литературните източници дори и най-незначителни податки, отнасящи се конкретно до иконографията на светеца" (с. 41) Всъщност тук са направени само няколко хипотетични изводи. Първият е свързан с драконоборческите изображения на светеца, които според автора биха могли да предхождат писмените източници и по този начин да се явят изключение от правилото, че образите илюстрират писмения текст (с. 41). Това твърдение звучи почти абсурдно, още повече, че не може да се аргументира по никакъв начин. Споровете около Георгиевската легенда, които имат над 100-годишна история, и появата на змееборския епизод са доведени до едно много по-логично обяснение, според което съществува устен разказ за змееборс-

[1] *Книгата излезе от печат („Абагар"- Велико Търново) в края на м. декември 2002 г., докато на гърба на титулната страница е отбелязана 2001 г. Вероятно това е техническа грешка, тъй като в труда има цитирани съчинения, излезли също през 2001 г.*

ството, вероятно съпътстващ първите житийни текстове за светеца. Той обаче остава в сферата на апокрифните истории до XII в., откогато датира първият литературен източник, свързан с драконоборството. Още И. Делайе акцентира върху факта, че често се е злоупотребявало с дракона като стар фолклорен мотив, влязъл в съчетание с много агиографски легенди (Delhaye 1909, 115; Delhaye 1905, 32). И. Ауфхаузер доразвива това мнение по отношение на различни светци-войни (Aufhauser 1911, 238-239, 243). Другият извод на Г. Атанасов е свързан с иконографията конник-войн и се базира на ръкописни разкази от XI в., в които са „извършени чудеса посмъртно от светеца" (с. 46). Става въпрос за вълшебни явявания на св. Георги на кон, които авторът отнася към по-ранни събития от VI-VII в. (с. 46-47, 51-52). Така той смята, че иконографията конник-войн се е наложила към това време, като предлага да се преоцени подхода на И. Делайе, който в списъка на ранните чудеса (до VII в.), извършени от мъченици, не включва тези на св. Георги, защото са записани едва през XI в. (с. 51). Несериозно е на основата на индиректни внушения да се правят изводи за съществуването на изображения на св. Георги като конник-войн до края на VII в., още повече че липсват безспорни, т. е. подписани изобразителни паметници от това време.

При събирането и подреждането на материала се усеща известна хаотичност, която обаче е предопределена от избраната структура на изследването. Претенциите за изчерпателност при подбора на паметниците с образа на св. Георги, задължават Г. Атанасов да използва информацията, включена в ред новоизлезли каталози от световни изложби, посветени на византийската култура и изкуство, което обаче не е направено.

Отчитайки „безкрайните трудности" на специалистите по християнско изкуство, средновековна литература и християнска археология, опитващи се „...да поднесат една по-пълна картина на възникването, промените и развитието на култа и образа на св. Георги...", Г. Атанасов счита, че е „...по-удачно отделните иконографии да се разгледат в самостоятелни студии (глави)..." (с. 9). Той прави това, като обособява в 11 глави следните иконографски типове: св. Георги мъченик; св. Георги застъпник за хората пред Бога; св. Георги войн-пешак в цял ръст; бюстовите изображения на св. Георги войн; св. Георги войн-пешак и змееборец; св. Георги войн-конник и змееборец; чудото с царската дъщеря; св. Георги спасява попаднал в робство младеж християнин; св. Георги конник; св. Георги на трон; житийните цикли на св. Георги. Подобно групиране предизвиква учудване, тъй като светецът най-общо се представя в мъченическа и войнска иконография. Всички други изображения са варианти на тези два иконографски типа, независимо дали са представяни самостоятелно или в смесен вид, дали светецът е в цял ръст или до пояс, на кон, пешак, змееборец или на трон. Начинът, по който авторът подрежда главите в книгата, предизвиква огромно разбъркване на разглежданите паметници, вместо те да бъдат систематизирани около иконографските варианти. Такова разместване впрочем се наблюдава и в албума с илюстрациите. Например едни и същи творби се посочват като илюстрации в две, а дори и в повече глави, посветени на различни иконографии. Все в тази връзка бих могъл да запитам защо като има глава „Бюстови изображения на св. Георги войн", няма глава „Бюстови изображения на св. Георги мъченик", след като такива паметници не липсват? Още по-странно е, че авторът е обособил част, посветена на житийните цикли на свети Георги, а е поставил в отделни глави двата епизода: „Чудото с царската дъщеря" и „св. Георги спасява попаднал в робство младеж християнин". Приветствам усърдието на Г. Атанасов да създаде изчерпателен труд, но избраната структура на изследване създава трудности за самия него и най-вече за читателите му. Не само структурирането на книгата ме насочи към детайлното й разглеждане. Обладан от идеята за самоцелно изследване на иконографията на св. Георги, Г. Атанасов изгражда собствена теория за развоя на византийското приложно изкуство, която противоречиво се променя в различните глави. Без мотивировка авторът измества редица датировки, произход, център на изработка на големи групи паметници на византийското приложно изкуство. Той прилага неточни стратиграфски данни и ред своеобразни интерпретации, като в крайна сметка поставя под съмнение атрибутирането на множество византийски творби, които в последните 20 години съм публикувал (с. 64, 94, 111, 113-115, 134, 141, 142, 145, 146, обр. 10, 74, 76, 78, 115, 138, 150, 155, 202) (Totev 1992, 123-138; Тотев 1993, 10-19; Тотев 1994, 226-235, обр.1-10; Тотев 1999, 601-631; Тотев 2000, 362-369). Изразените дотук мотиви и някои важни несъответствия в конкретните изследвания, налагат да изразя принципното си становище по отделните глави.

Още в трета глава, посветена на мъченическия тип иконография на св. Георги, авторът изпада в принципни противоречия. Тук се посочват паметници на монументалното и приложното изкуство, представящи светеца в цял ръст и до пояс, противно на структурата на представянето на светец-войн, където изображенията в цял ръст са отделени от допоясните в отделни глави V и VI (с. 58, 59, 60, 62). Но най-странният извод, който Г. Атанасов предлага, е свързан с паметниците на приложното изкуство след иконоборсвото. Според него „...в творбите от стеатит и камък се налага войнската иконография, в косторезбата успоредно са разпространени и двете иконографии (мъченическа и войнска), а в паметниците от емайл - мъченическият тип". Следва обяснението на автора, че „...това е така, защото резбата върху кост и стеатит е константинополски феномен, докато емайлът е източна традиция, а в Изтока мъченическите черти винаги са били на челен план" (с. 66). Всъщност подобен извод издава изключителна некомпетентност, тъй като в изкуството от това време най-напред се установява мъченическата иконография, а след това - войнската (този развой се наблюдава при всички светци-войни) и не може да се говори за специален подбор на иконографския тип, съобразно използваната художествена техника. Сред паметниците на приложното изкуство са известни достатъчно примери и от двата иконографски типа на светеца, т. е. няма изразени предпочитания към единия от тях, което оборва всички цитирани по-горе разсъждения на автора. Изглежда той не разбира, че византийските ателиета за слонова кост, емайл, стеатит и за различни полускъпоценни камъни и кристали в Константинопол нямат какъвто и да е подбор на теми и сюжети при осъщест-

вяване на своите поръчки. Същият е случаят и с ателиетата във втория по големина град - Солун. Образци и модели от тези ателиета се разпространяват и изпълняват от провинциални майстори в различни центрове на империята и извън нея.

Иконографията на „св. Георги застъпник за хората пред бога", се коментира в IV глава. Привлечени са типични изображения на светеца в поза застъпник - като участник в дейсисна композиция или самостоятелно представен (обр. 44, 52, 58). Оказва се обаче, че „...науката разполага само с една безспорно ранна фигура на св. Георги като застъпник" (с. 81). Това е фреска в параклиса на манастира до Бауит (Египет) от първата половина на VI в. (обр. 40, 48). От гръцкия надпис, придружаващ бюстовия образ, става ясно, че към името на светеца е добавен епитетът MARTHC (мъченик), който авторът пропуска да отбележи при разгъвката на текста (с. 81, обр. 40, 48) и затова се обърква, като го причислява към изображенията от варианта „застъпник". Г. Атанасов счита, че този образ е „...свидетелство за един вече установен иконографски тип, чието развитие има своя предистория" (с. 82). Според него орантните изображения са пози на застъпници. В този смисъл той показва няколко ранни образа от V-VII в., сред които обаче не фигурира св. Георги (обр. 42, 43). Авторът погрешно свързва със застъпничеството на св. Георги шест стеатитови икони от Принстън, Вашингтон, Берлин, Киев и Велико Търново (2 бр.) (с. 94), в които светецът заедно със св. Тодор и св. Димитър участват в сцената „Короноване на военни светци", считайки, че този сюжет е контаминация между застъпник, представен в молитвена поза и войн (с. 93-94). Всякакъв друг коректив и тълкуване на тази сцена е безсмислен, тъй като тя е отдавна изяснена. Освен това Г. Атанасов трябва да знае, че съществуват варианти на сюжета, при които например двама от посочените светци стоят полуобърнати в молитвени пози или фронтално под изображението на Иисус Христос, увенчаващ техните оръжия с корони.

В V глава Г. Атанасов развива тезата, че войнската иконография на св. Георги има „...ранен предиконоборчески произход" (с. 100). Според него наложилото се в науката мнение на В. Лазарев (Лазарев 1970, 68-70), че войнската иконография възниква едва в края на IX - началото на X в. трябва да се промени, тъй като три находки от „...Виница (Македония), Египет и Емеса (Сирия) решават проблема в полза на раннохристиянските прототипи" (с. 104). Всъщност това е становището на автора, който същевременно не отрича, че „...между VII и X в. във Византия не са регистрирани изображения на св. Георги като войн-пешак" (с. 104). Единствено сигурна сред тях е фигурата върху кръста от Емеса (80-те години на VI в.) (Walter 1995, Pl. II, III). Иконата от Виничко кале (VI в.) се разглежда отново в глава VII, тъй като се отнася към змееборската тема. Третият паметник - графитно изображение от Абдех (Сирия), за което Г. Атанасов казва, че „...е врязан текст, на който се чете името на светеца Георги", се оказва погрешно разчетен (с. 102). Въпросният светец е Теодор (Αγιος Θεοδωρος), което добре се чете от приложената илюстрация (обр. 146), а този паметник е от изключително значение за развоя на змееборската иконография, разгледана в VII глава.

Разсъжденията, изводите и опитът да промени редица датировки на творби със св. Георги от слонова кост, емайл, стеатит, камък и метал показват, че авторът има погрешна представа за светците-войни, както и за представянето им в патрициански одежди. При последните става въпрос за една раздвижена диспозиция на фигурите, показани в парадно войнско облекло и въоръжение, тенденция тясно свързана през X-XI в. с дейността на косторези, гравьори и златари, работили в различни ателиета на Константинопол. Пренебрегвайки това, Г. Атанасов с лека ръка променя датировката на слоновата кост от Венеция от X в XII в. (с. 109, 110, обр. 72) и оспорва столичния произход на златния и сребърния медальон от Албания и Русия (с. 118, обр. 135). По-различни са изображенията при клетъчните емайли, тъй като тази техника до голяма степен стеснява възможностите за динамично въздействие на войнските фигури, акцентирайки на колорита. Друг е случаят при една група стеатити, атрибутирани за пръв път от А. Банк като солунски, въз основа на изображенията на свети Димитър върху шиферната икона от Херсон (обр. 82) и серпантиновия съд от катедралата Сан Марко (Банк 1968, 265-268). Към тази група се отнасят самостоятелните изображения на св. Георги върху стеатита от Търново, алабастъра от Пловдив и фрагментираната икона със св. Георги и св. Димитър от Хасково, която до голяма степен повтаря Херсонската икона с тези двама светци. Наред с тази група солунски паметници, в малката пластика се развива чистият войнски тип на светците, само че в споменатия от мен сюжет „короноване". Тази иконография се утвърждава върху някои столични екземпляри през XII в., наред със самостоятелни изображения на военните светци и се тиражира в провинциална среда. Така творби от солунския кръг с образа на св. Георги показват иконографско сходство и същевременно предлагат по-различна типизация, особено при самостоятелното му представяне, наред с не по-малко известните св. Димитър и св. Теодор. Това се наблюдава при нагръдни икони, медальони, ампули и кръстове от края на XII - XIII в. с образите на тези светци, представени самостоятелно, по двойки и по тройки, които се разпространяват и репродуцират в различен материал на Балканите, в Русия и Западна Европа. Такъв блестящ пример се явява бронзовата матрица с трима светци-войни от Варненския музей, която Г. Атанасов не използва в труда си.

Имам сериозни забележки и за начина, по който се прилага стиловият метод на изследване при разглежданите паметници. Например на с. 118 е направена абсурдна аналогия между изображение на св. Георги върху сребърно кръстче от Дъмбъртън Оукс (XIII в) (обр. 73) и известната синайска икона от XIV в. (обр. 94), в които „...се долавя иконографско и стилово сходство". Подобни сравнения между паметници на дребната металопластика и живописта са изключени! И това не е единственият пример. Невъзможно е да се говори за стилово сходство при толкова разнородни паметници.

Буди недоумение коментарът за непубликуваната сребърна иконка с позлата от историческия музей във Варна (обр. 247). Авторът цитира гръцкия надпис (Ο Αγιος Γεοργιος ο Πραςηυος), като го свързва с българския и руския фолклор и заключава, че „... един земеделски култ се контаминира с войнската иконография на светеца, което за регион като Добруджа не е изне-

надващо“ (с. 119). Иконата е византийска, няма нищо общо с българския фолклор и още по-малко може да се мисли, че е местна изработка. Подобно побългаряване е невъзможно, а тълкуването на епитета е в съвсем различна посока.

Самостоятелното разглеждане на бюстовите изображения на светеца-войн в VI глава, Г. Атанасов обяснява с това, „...че съкращаването на фигурата до кръста налага самобитни иконографски решения и промени в стила, което понякога води до художествени внушения“ (с. 137)?! Авторът търси тези внушения отново чрез еклектичен подбор на творби от различни художествени техники. Интересно защо обаче той не включва двете бронзови матрици от XII-XIII в. с изображения на светеца мъченик от колекция Канелопулос и войн от Белградския музей (Splendeur...1982, 184, Br, 27; Sandor 1971, обр. 4). Ако беше разгледал тези две важни творби, служили за модели, авторът не би изтеглил по-рано датировката на матрицата от Ст. Загора (Янков 1992, обр.2) и не би търсил в Синайската икона от XI в. нейния най-близък аналог (с. 142, обр. 117). Стилово-иконографските наблюдения за сребърния кръст от Преслав (обр. 113), стеатитите от Кабинета на медалите в Париж и тези от Малта, Херсон (обр. 51) и Виена (обр. 115), както и за сребърния медальон с позлата от Варненския исторически музей (обр. 248) са смесени и объркани (с. 142, 145, 146). Изглежда обаче тази хаотичност е свързана с желанието на Г. Атанасов да защити изработката на една друга група случайно открити оловни медальони с двустранни изображения на св. Георги и св. Теодор през X - началото на XI в. в местно Добруджанско ателие (с. 141, обр. 138). Всъщност това е любима тема на автора. Констатирайки как „...столични образци и решения се тиражират на място в периферията на Византия“ той смята, че култът към св. Георги в Добруджа е имал силни позиции още през X в., по време на Първото българско царство (с. 141). Увлечен от всичко това, той пропуска да включи в изследването си двустранна оловна иконка от XII-първа половина на XIII в. с допоясно изображение на св. Георги и „разцъфнал кръст“, открита при редовни разкопки на крепостта Рас (Сърбия) (Popovic 1999, cat. № 209)

Оригинален характер в целия труд има единствено VII глава, посветена на св. Георги пешак и драконоборец, в която е обърнато най-голямо внимание на находките от България. Тезата на автора се изразява в това, че изображения на светеца като драконоборец се срещат още от VI-VII в., т. е. преди появата на най-ранните литературни творби, свързани с драконоборчеството от XI-XII в. Основният извод за тази иконография е, че „...след средата на IX в. без прякото влияние на раннохристиянските, каролингските и коптските паметници в Добруджа възниква и се разпространява иконографията на св. Георги войн, пешак и драконоборец“ (с. 170). Всичко това Г. Атанасов аргументира с пет оловни иконки от България, чиято изработка свързва с две местни ателиета, едното от които е функционирало близо до Силистра (с. 166, 167, обр. 149-151, 153). Според него те са открити в сигурно датирани крепости в Добруджа. При анализа на тези творби авторът долавя „...някои характерни особености на византийското изкуство от късния македонски стил, насочващи датировката към края на X - началото на XI в“, още по време на Първото българско царство (с. 166). Според Г. Атанасов липсата на иконография на св. Георги войн, пешак и драконоборец в страните от византийския културен кръг след VII в. доказва, че въпросните оловни иконки от Добруджа представляват „...местен феномен, за последна и кратка редакция на една раннохристиянска (? К.Т.) иконография, която не намира широк прием в средното и късновизантийското изкуство“ (с. 171). Следва изводът, че в този край на България си „...дават среща двата войнски портрета на св. Георги - официалният, представящ го като войн пешак и т. нар. кападокийски, представящ го като конник и змееборец“ (с. 170).

Какъв се оказва материалът, на който се основава разгледаната теза? Сигурна е само керамичната иконка от Виничко кале (VI в.), където фигурира змия и името на светеца. За датата на втория опорен паметник - леярска форма от Смирна, самият автор изказва съмнение, тъй като тя е постъпила като откупка в Британски музей (с. 153). При третия важен паметник - графита от Абдех (VII в.), както вече споменах, надписът е погрешно разчетен и става въпрос за изображение на св. Теодор (обр. 146). Стенописното изображение от катедралата Фарас (Нубия, VIII в.), също няма никаква сигурност по отношение на идентификация и датировка (с. 160-161, обр. 143). Поради липсата на други паметници с изображение на светеца войн, пешак и драконоборец след X в., като най-близък иконографски аналог на иконките от Добруджа, Г. Атанасов привлича една каменна релефна икона от катедралата Каорле (XIII в.) с изображение на „... св. Гедеон“, който „...гази и промушва дракон“ (с. 164). Тук авторът отново греши, тъй като не става дума за старозаветен персонаж, а за светец-войн, с изписано на гръцки име ΓΕΟΕΛΜΕΟΝ. Оловните иконки от Добруджа обаче са случайни находки, придобити чрез откупки. Само две от тях постъпват при редовни разкопки на крепостта Скала (обр. 151), но за съжаление са намерени на повърхността на обект „Сметището“ с металотърсач, т. е. нямат сигурна стратиграфска характеристика (Йотов, Атанасов 1998, 98-100, обр. 75). Решаваща роля за тяхната датировка може да има само стилово-иконографският анализ.

Изображенията на св. Георги върху въпросните оловни иконки се покриват с традиционното представяне на светците-войни във византийското приложно изкуство през Комниновата епоха. Включването на драконоборческия мотив обаче отнася тяхната датировка в едни по-широки хронологически граници от втората половина на XII до началото на XIII в. (К. Тотев 2000, 362-369). Единственият паралел с изображение на войн-пешак и драконоборец от средновизантийския период е мраморният релеф от катедралата Каорле от XIII в. Изображението изцяло напомня разглежданите иконки със св. Георги, но е монументално и придружено от гръцки означителен надпис Α/γηος/ ΓΕΟΕΛΜΕΟΝ . О. Демус приема този релеф като италианска работа във византийски стил (Lange 1963, 93-94, № 29). Р. Ланге счита, че това изображение няма връзка с Константинопол. Образецът според него трябва да се търси в гръцка провинциална среда (Lange 1963, 93). Западните варианти на името са Гилиелмос, Вилхелм и Уйлям. Известен е например св. Вилхелм от Аквитиния, представян също като рицар (войн). Близка форма до това име се среща при един византийски

оловен печат от втората половина на XI в. На аверса е представен св. Георги войн-пешак, но не драконоборец. Върху реверса има надпис: „+ Господи помагай на ΓΗΛΗΕΛΜΩ магистър, стратег на Селевкия и човек на светия император“ (Seibt, Zarnitz 1997, 92, № 2.3.2). Този надпис донякъде може да бъде отправна точка, за да се открие евентуалното място, свързано с прояви на култа към светеца-войн и драконоборец, т. е. това да е Селевкия (Североизточно Средиземноморие), в непосредствена близост до Кападокия.

След всичко казано по-горе става ясна идентификацията на светеца от релефа в Каорле, която Г. Атанасов неправилно свързва с пророк Гедеон. Трябва да обърнем внимание, че иконографията на разглежданията каменен релеф отразява двупосочните влияния, проявени в изкуството на Византия и Западна Европа по времето на кръстоносните походи. Изглежда в тази посока трябва да се търси и пресъздаването на войнската иконография на св. Георги пешак и драконоборец едва в края на XII, началото на XIII в.

Към подобни предположения отвежда изборът на оловния материал, техниката на изработка и предназначението на иконките като нагръдни, обикновено разпространени сред войнските съсловия. Твърде е възможно това да е продукция, излязла от манастирска работилница, където се тиражират подобни нагръдни поклоннически творби и с други образи, свързани с култа на светци-мироносци или с иконография, възникнала в смесена среда, където се съчетават източносредиземноморски, итало-византийски или западноевропейски влияния. Такива например са откритите в България други двустранни оловни иконки със същия формат и идентична стилова характеристика. Върху тях от едната страна са представени изображения на „разцъфнал кръст“, а от другата - св. Теодор на кон, драконоборец, св. Богородица Кикуитиса, допоясни орази на св. Георги, св. Теодор, св. Пантелеймон, св. Никола, благославящ Христос и др., датировката на които също може да се търси във втората половина на XII-XIII в. Групата на тези паметници на металопластиката засега е най-голяма и дава възможност за типологизация по отношение на стилови особености, като същевременно категорично изключва възникването на драконоборческата иконография в Добруджа.

В глава VIII Г. Атанасов разглежда изображенията на св. Георги конник и змееборец, като отново се обръща към ранновизантийските паметници и тази иконография сред анонимните изображения, съпоставяйки ги с тези на императори-конници и триумфатори, представени върху медальони, амулети, монети и пр. (обр. 129-135, 136, 181, 185). След този преглед на разнопосочни паметници става ясно, че конните змееборски изображения на св. Георги все пак се появяват от X-XI в. насетне, и то в Кападокия и Селевкия. Впрочем този извод е направен от В. Лазарев и засега няма паметници, с които да бъде оспорен (Лазарев 1970, с. 70). Въпреки всичко, Г. Атанасов твърди, че „...най-ранният портрет с подобна иконография и съпътстващ надпис с името на светеца е върху една леярска форма от Смирна (Измир)“, датирана към VI-VII в., като подчертава, че става дума за случайна находка (с. 184-185). Тук обаче се натъкваме на недобросъвестност от страна на автора, който първо привлича този паметник като опорен при изясняване иконографията на войн-пешак (виж с. 153), а по-късно се оказва, че същото изображение е на св. Георги конник-змееборец. В случая са цитирани различни публикации, но описанията и характеристиките са напълно еднакви (с. 172, бел. 13 и с. 220, бел. 41). Изглежда по тази причина творбата не е включена в албума. Показвайки един сребърен медальон с анонимно конно изображение от Цар Асен, Силистренско (обр. 180), и друг подобен, само че от мед, намерен в Преслав (обр. 182), авторът достига до сериозния извод, че „...Освен Кападокия и България, утвърден център на култа към св. Георги конник и змееборец още от IX-X в. е Грузия“ (с. 206). В заключение към тази глава може да се каже само това, че по отношение на драконоборческия мотив в иконографията на св. Георги всички изводи са вече добре известни, при това ясно подредени и точно аргументирани в изследването на М. Беновска, което Атанасов явно пренебрегва (Беновска-Събкова 1995, 64-75).

Трудно е да се обясни защо авторът обособява двата епизода - „Чудото с царската дъщеря“ и „Освобождаване на младежа от плен“ в две отделни глави (IX и X), при наличието на специална част в книгата (гл. XIII), посветена на житийните цикли. Според Г. Атанасов „... от фолклорните съчинения, провокирани от картини със св. Георги змееборец, към втората половина на XI в. „Чудото с принцесата“ се трансформира в каноничен епизод“, т. е. отново се развива тезата, че изобразителните паметници предхождат литературните (с. 227).

В глава XI са представени конните образи на светеца, възприети от триумфалните шествия на римските пълководци „...във византийския дворцов церемониал“ (с. 254). Г. Атанасов се спира на иконографските и стиловите прилики „...между св. Георги от стеатитите с конни изображения и императорите върху Бамбергската тъкан и ковчежето от Труа“, които според него се оказват работени по едно и също време и в един център - Константинопол, „...където през X в. става контаминирането на иконографията на светците с императорската иконография“... „А идеята за триумфа тук е очевидна и се подсилва от арковидно оформения горен край на иконките, създаващ илюзията за триумфална арка“ (с. 256, обр. 202, 203). Подобни наблюдения и анализ са несериозни и се налага да отбележа, че в дългогодишната полемика между изследователите за датировката на стеатитите с конни светци напоследък се утвърди тезата на И. Калаврезу - Максайнер и В. Пуцко за тяхната палеологова изработка (Kalavresou-Maxeiner 1985, cat. no. 124, 125; Пуцко 1989, 207-210). Няма смисъл да продължавам коментара с други подобни примери и бележки.

Глава XII е посветена на изображения на св. Георги на трон. Налага се да отбележа само, че причината за тяхната поява не бива да се търси в житието на светеца (с. 266). Става въпрос за представително изображение на св. Георги, показан на трон, подобно на редица други светци. И тук авторът без основание използва и предатира археологически паметници, какъвто е случаят с анонимното изображение върху костената пластина от Херсон (с. 264, обр. 230).

Последната XIII глава има най-вече информационен характер, тъй като житийните епизоди са достатъчно добре изследвани, което се вижда и от цити-

раната от автора литература. По-важно би било да се представят паметниците от България, което впрочем е валидно като препоръка за илюстрациите към всички останали глави, тъй като така те не могат да се откроят сред чуждите образци.

Основните изводи в книгата са преповторени в заключението, придружени с някои образци от албума. В това луксозно издание, с посвещение на ред известни личности, носещи името Георги, свързани с управлението и живота на българския народ от средновековието до наши дни, няма място за неточности, грешки или технически пропуски, независимо дали са допуснати от издателството или автора. Лошо впечатление например създават грешки в гръцки текстове и техните преводи, изпуснати посочки (N 211; обр. 168, 169, с. 259), различия в материала и в датировката на паметници, отбелязани в текста и в албума и пр. (обр. 18, 21, 110), грешки в имена на църкви и манастири (с. 39, бел. 93, 101, с. 135, бел. 97, 105); сгрешени имена на автори (с. 130, 267), грешка в гръцкия текст (гл. XIII), както и редица други несъответствия.

Независимо от фактическите неточности и оспорваните постановки, рецензираният труд може да бъде полезен за широк кръг читатели. Специализираната аудитория обаче трябва да приема внимателно и с много резерви предложения анализ, изводи и датировки за всички известни и нови паметници, които Г. Атанасов използва при изграждането на своята теза за култа и образа на св. Георги в православния Изток през средновековието.

Константин Тотев

Цитирана литература:

Атанасов 1990: Г. Атанасов. Сребърен медальон с образите на пророк Данийл и св. Георги от ранносредновековната крепост до село Цар Асен, Силистренско.- Археология, 1990, 3, 42-48.

Атанасов 1992: Г. Атанасов. Ранносредновековни оловни иконки със св. Георги-войн от Южна Добруджа. - Археология, 1992, 3, 35-44.

Атанасов 1994: Г. Атанасов. Ранносредновековна оловна иконка със св. Пантелеймон. - Археология, 1994, 2, 47-51.

Беновска-Събкова 1995: М. Беновска-Събкова. Змеят в българския фолклор. София, 1995 (второ издание).

Банк 1968: А. Банк. Два памятника мелкой пластики из Фесалоники. - Византийский временник, 29, 1968, 265-268.

Вилинбахов, Вилинбахова 1995: Г. Вилинбахов, Т. Вилинбахова. Святой Георгий Победоносец. Санкт Петербург, 1995.

Йотов, Атанасов 1998: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X-XI в. до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998.

Лазарев 1970: В. Лазарев. Новый памятник Станковой живописи XII в. и образ Георгия-война в византийском и древнерусском искусстве. - В: Русская средневековая живопись. Москва, 1970, 55-103.

Николаева 1983: Т. Николаева. Древнерусская мелкая пластика из камня. XI-XV вв. Москва, 1983.

Овчаров 2001: Н. Овчаров. Ранният католикон от IX-X в. на манастира "Св. Йоан Продром" в Кърджали и неговата монументална декорация. - Археология, 2001, 3-4, 25-37.

Пуцко 1989: В. Пуцко. Раннепалеологовский стеатит с изображением Йоанна Предтечи. - Byzantinoslavica, L 1989, 2, 203-214.

Тотев 1993: К. Тотев. Каменни икони от Средновековна България. - Археология, 1, 1993, 10-19.

Тотев 1994: К. Тотев. Стеатитови икони на св. Георги от Средновековна България. - В: Сборник в чест на акад. Д.Ангелов. София, 1994, 226-235.

Тотев 1999: К. Тотев. Византийски модели и традиции в приложното изкуство на Второто българско царство. - В: Търновска книжовна школа, 6, Велико Търново, 1999, 601-631.

Тотев 2000: К. Тотев. Средневековые византийские свинцовые иконы из Северо-восточной Болгарии. (К иконографии Святого Георгия - драконоборца). - В: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. VII, Симферополь, 2000, 362-369.

Тотев 2001: Т. Тотев. Керамичната икона в Средновековна България. София, 2001.

Янков 1992: Д. Янков. Средновековни модели-матрици от Стара Загора. - В: Приноси към българската археология, 1, 1992, 227-230.

Aufhauser 1911: I. Aufhauser. Das Drachenwunder des heiligen Georg in der griechischen und lateinischen Überlieferung. - In: Byzantinisches Archiv. Heft 5. Leipzig, 1911.

Cotsonis 1994: J. Cotsonis. Byzantine Figural Processional Crosses. Washington, 1994.

Delehaye 1909: H. Delehaye. Les legendes Grecques des Saints militaires. Paris, 1909.

Delehaye 1905: H. Delehaye. Les legendes agiographiques. Bruxelles, 1905.

Gerstel, Lauffenburger 2001: S. Gerstel , J. Lauffenburger. A Lost Art Rediscovered. The Architectural Ceramics of Byzantium. Pensylvania State University Press, 2001.

Goldschmidt, Weitzmann 1934: A. Goldschmidt, K. Weitzmann. Die byzantinischen elfenbeinsculpturen. Berlin, 1934.

Grabar 1975: A. Grabar. Les revetements eu or en argent des icones byzantine du moyen age. Venise, 1975.

Kalavrezou-Maxeiner 1985: I. Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine icons in steatite. Text and Plates. Wien, 1985.

Lange 1963: R. Lange. Die Byzantinische Reliefikone. Recklinghausen, 1963.

Ovcarov 1991: N. Ovcarov. Sur l'iconographie de St. Georges aux XI-e - XII-e siecles. - Byzantinoslavica, LII, 1991, 121-129.

Popovic 1999: M. Popovic. The Fortress of Ras. Beograd, 1999.

Sandor 1971: N. Sandor. Домбо. Резултати истраживања на градини у Раковцу (1963-1966). - Рад војвођанских музеја, 20, 1971, 161-185.

Seibt, Zarnitz 1997: W. Seibt, M. Luise Zarnitz. Das Byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung. Wien, 1997.

Splendeur...1982: Splendeur de Byzance. Bruxelles, 1982.

Totev 1992: K. Totev. Icones et croix de steatite de Tarnovo (Tarnovgrad). - Cahiers Archeologiques, 40, 1992, 123-138.
Walter 1995: C. Walter. The origins of the cult of Saint Gedrge. - Revue des Etudes Byzantines, 53, 1995, 295-326.
Walter 1996: C. Walter. An Apotropaic Sequence at Kardzali (Bulgaria). - Зограф, 25, 1996, 19-22.
Wentzel 1959: H. Wentzel. Das Medallion mit dem Hl. Theodor und die venezianischen Glaspasten im byzantinischen Stil. - In: Festschrift fur Erich Meyer zum sechzigsten Geburtstag, 29 Oktober, 1957: Studien zu Werken in den Sammlungen des Museums fur Kunst und Gewerbe, Hamburg. Hamburg, 1959, 50-67.
Wessel 1967: K. Wessel. Byzantine enamels from 5th to the 13th century. New York, 1967.

В. Е. Флёрова. Образы и сюжеты мифологии Хазарии. Москва 2001, 155 стр., 27 рис.

Името Валентина Евгениевна Фльорова от Института по археология в Москва все по-често се среща в археологическата литература. Само за пет години тя издаде три монографии: „Графити Хазарии" през 1997 г., „Резная кость юго-востока Европы IX-X века" и „Образы и сюжеты мифологии Хазарии", която е предмет на настоящия отзив.

Историята на Хазарския каганат, на неговите паметници и археологическа култура, означавана като Салтово-Маяцка, вълнува учените. Това се отнася и до сложните образи и сюжети, представи и вярвания на разноплеменното население на каганата. Редица въпроси, свързани с религията на неговите поданици, са поставени през 60-те години на миналия век с излизането на книгата на М. И. Артамонов „История хазар" (1962) и на С. А. Плетнева „От кочевий к городам" (1967). Оттогава са изказани нови или са потвърдени стари мнения, натрупан е разнообразен археологически материал, който е събран и интерпретиран в монографията на В. Е. Фльорова.

Много от въпросите, отнасящи се до религиозните вярвания и космогоничните представи, които поставя, решава или на които се опитва да даде отговор В. Е. Фльорова, са засегнати в двете ѝ посочени монографии, рецензирани в сп. Археология (Р. Рашев, 2000, 3-4 и Ст. Бонев, 2002, 3), и в статията ѝ „Образ мира в изобразительном искусстве Хазарии", публикувана в Российская археология (1994, 4) и препечатана като приложение в края на разглежданата монография.

Книгата е в обем от 155 страници. Същинската част на труда е 125 страници, съпроводени от 27 графични образа. Започва с много сполучлив предговор от В. А. Кореняко и завършва с 18 страници - посоченото приложение. Състои се от увод, следван от историография и състояние на източниците, осем кратки глави или раздела, които не са номерирани, някои с по три отделни параграфа, заключение и списък на използваната литература, обхващащ 170 заглавия.

В *уводната част* е посочена целта на труда - „да се съпоставят материалите от символичния език на образите и знаците, запечатани върху художествения метал, графиката и пластиката на Салтово-Маяцката култура през VШ-X в.". Според автора при такъв сравнителен анализ изпъкват сюжетите, които за „Хазарския каганат могат да се смятат устойчиви и даже канонични", проличават чуждестранните мотиви и употребата им на различни нива - от върхушката до племенните и семейните тамги. Събирането и изследването на паметниците е ограничено предимно в района на Подонието и Приазовието. Използвани са над 4000 паметника, вече въведени в научен оборот. Посочен е хронологичният и териториалният обхват - докато графичните рисунки се датират предимно в средата и втората половина на IX в. и се свързват със строителството на крепостите, то амулетите, продължаващи традицията от VI-VII в. и разпространени от Северен Кавказ в Подонието, Крим, Приазовието до Поволжието и Приуралието, достигат своя апогей в VIII - началото на IX в., а след средата на IX в. излизат от употреба. Разгледани са различията по отношение на микротопографията, като е установено, че амулетите се откриват предимно в погребални паметници и преобладават в ранните катокомбни некрополи като Салтовския и Дмитриевския, а графичните рисунки се срещат най-често в градища като Саркел, Маяцкое, Семикаракорское и Хумаринское. Посочени са и различията в „съдържателната страна на източниците". Според В. Фльорова докато рисунките с редки изключения могат да се определят като „народни", без да са прерогатив на някаква социална група, то амулетите са произвеждани от занаятчии-ювелири. Различни са и функциите им - амулетите са носени предимно от жени и са свързани с продължаването на рода, докато едни от графичните рисунки се свързват със строителната, а други - с празничната обредност. „Образният строй" при амулетите е по-понятен и достъпен, отколкото при повечето графити. Авторът си поставя за цел и проследява момента на прехода на образите в знаци, а не ги разделя.

В *„Историография и състояние на източниците"* са изтъкнати трудностите за реконструиране на системата от символи, с които в своята религиозна практика са оперирали народите на Хазария. При липсата на вербални текстове и оскъдността на писмените извори, В. Фльорова с основание се опира на разнообразните археологически материали, за които изтъква, необходимостта от създаване на типологични схеми за всяка категория. Тя посочва, че такива опити са направени за металните амулети, рисунките-графити, тамгообразните и символичните знаци, за керамичните знаци и само отчасти за орнаментите върху металните гарнитури при салтовските колани, пластиката, глинените съдове и салтовските огледала. Тъй като графичните изображения според нея са обредни рисунки и рисунки-пазители, то сравняването им с езика на амулетите помага да се даде отговор на някои въпроси, засягащи „религиозните вярвания на езическата част от хазарското население". Същото се отнася и за знаците върху глинените съдове, които се разглеждат като „източник по религиозна символика" и свързващо звено между амулетите и графичните рисунки, повечето вече представени около и след средата на миналия век. В тази част е изяснен термина „амулети",

направено е разграничение между амулети и талисмани, коментирани се мненията на различни автори. Накратко се загатва за ролята на юдаизма, станал официална религия в Хазария. Авторът коментира мнението на С. А. Плетнева, която допуска, че приетият в началото на IX в. юдаизъм е изместил култа към бога на небето, което се е отразило в изчезването на соларните амулети, посветени на Тенгри-хан, както и в забраната на жертвоприношения за този бог. С основание В. Е. Фльорова отбелязва, че „не може нито да се потвърждава, нито да се отрича такова драматично развитие на събитията, поради отсъствието на археологически източници в степните и горско-степни райони на Хазария".

Изложението всъщност представя различни по вид и характер често срещани археологически паметници, отразяващи езическите вярвания на населението от Хазарския каганат.

Обзорът на сюжетите започва с т. нар. *кръгови символи,* с особено внимание към разнообразите метални соларни амулети и най-вече към тези, при които кръгът е същността на висулката. В образи 2-4 са сравнени амулетите от Северен Кавказ (по В. Б. Ковалевская) и от басейна на Дон (по С. А. Плетнева). Тук по традиция е продължена твърде затрудняващата класификация, разделяща предметите по отдели, типове и видове. Проследени са амулетите, наподобяващи колело, коментиран е броят на техните лъчи (спици) - четни - нечетни и са съпоставени с грънчарските знаци от Салтовския и Дмитриевския некропол. Съпоставени са и с графитите по строителните материали, където кръглите символи обикновено са заменени с квадратни, а това според В. Фльорова се дължи на различния пол на техните създатели. Проследени са четирилъчевите „вихрови розетки" и розетките с глави на соколи, при които е залегнала идеята за движещия се летящ диск. В схемата на амулетите с глави на соколи или волути, обърнати в различни посоки от едната и другата страна на кръга, е намерила отражение темата за огледалното удвояване, за слънчевата птица, денем летяща отляво надясно, а нощем - отдясно наляво.

В следващия раздел - *„Двузъбци и тризъбци"* - детайлно е коментирана темата за огледалното удвояване, идваща от дълбока древност, и представляваща символична композиция със стоящи богове или дърво на живота, фланкирано от животни, птици или антропоморфни персонажи. С тази тема В. Е. Фльорова свързва амулетите с две протомета, луниците, а в графиката - двузъбците и тризъбците, които според нея се характерен признак на знаковата система на Хазария. Тя коригира мненията, определящи в повечето случаи амулетите с две протомета като „двуглави кончета", като отбелязва, че независимо как ще бъде решен въпросът за техния генезис, факт е, „че тричленната композиция е била приспособена към местните вярвания и вместо конски глави или птици с венец на паун в нея присъстват реалистично представени гърбоноси камилски муцуни с кръгли малки уши и протомета на водоплаващи птици". В Салтово-Маяцката култура е известна и схемата, представяща антропоморфното божество в центъра, фланкирано от две фигури - животни или птици. Тъй като амулетите произлизат предимно от катакомби от алански тип, те са съпоставени с образи от индо-иранската митология, където хищните и водоплаващите птици са противопоставени - водоплаващата птица е символ на властта над земния свят, докато хищната се асоциира с висшия свят. Образът на камилата се свързва със сакралната символика на Източен Иран, отнасяща го към божеството на победата Веретрагна.

Въпреки че персонажните протомета нямат съответствие сред графичните рисунки в Салтово-Маяцката култура, според В. Е. Фльорова основната им схема - тризъба фигура с огънати краища - е била приета в знаковата система на Хазария. Тя търси аналогии сред знаците по дъната на съдовете от Дмитриевския некропол и по камъните на Маяцкото градище. С присъщия за знаците схематизъм, тези символи според нея напомнят антропоморфна фигура с вдигнати ръце, т. е. само средния персонаж на свещената триада. Тези изображения тя поставя в един раздел с двузъбците и тризъбците и с двузъбите огледално удвоени знаци. И при тях търси връзка с иранските тамги, „представляващи сакрализиран вариант на властта и на служителите в храмовете". Посочва подобни тамги от Иран, но и от Босфора, Златната Орда, древна Русия, проследява етнографски паралели. Българският знак (Y) определя като двузъбец, като изказва предположение, че двете вертикални хасти, които го съпровождат, са страничните елементи на триадата и означават „при боговете". Запозната е с възгледите на някои от българските учени и по-специално на Ж. Аладжов, според който този най-разпространен у нас знак символизира небето, слънцето и бог Тангра. Запозната е и с други мнения на наши изследователи, например това на П. Петрова, търсещи корените му в протоиндийската писменост или определящи го като символ на държавната власт, както и със съпоставянето на тези дву-(Y) или тризъби (?) символи с ритуални жестове при жреци и шамани (централната фигура в древното изкуство обикновено се изобразява с вдигнати ръце) - жест, присъщ на божеството. Разбира се, това са предположения и догадки, които не се покриват със схващанията на повечето български изследователи.

В. Е. Фльорова приема, че двойката симетрични протомета, обърнати не към централната фигура, а на противоположни страни, отразяват биполярния характер на слънчевата динамика - прогресивната и регресивната половина на цикъла. Централната фигура е слънчев диск, маска, антропоморфна фигура, женско божество - родилка. Тя поставя и въпроса за пола на централната фигура на амулетите и пита дали е възможно схематичното изображение да се отнася не към един, а към различни персонажи, всеки с различни зооморфни спътници.

Темата за двузъбците и тризъбците открива и в още две категории украшения, употребявани в Хазарския каганат - в луниците и в т. нар. рогати апликации. Както в двузъбите и в тризъбите тамги, така и сред луниците установява екземпляри с три еднакви рога, с рудиментарна централна част и с два рога. Произходът на трирогите луници е потърсен както в провинциално-римските фибули, така и в Иран. В някои дъговидни знаци от Хазария търси също лунарни символи, което ми се вижда пресилено, като се има предвид широкото разпространение на подобни знаци в България, открити на място по каменните градежи, но обърнати в различни посоки. С основание се съм-

нява в традиционното деление на лунарната и соларната символика при амулетите. Най-малкият раздел в монографията е озаглавен *„Двойни чаши"*. В. Е. Фльорова прилага този термин, заменяйки неудачно употребяваното досега название „самовари". Става въпрос за висулки, състоящи се от две чашки, съединени в широките си основи, където са прикрепени и хоризонтални дръжки. Проследява местата на тяхното откриване (преобладават в женски гробове) и различните мнения за предназначението им (звънчета, поясни гарнитури, тоалетни принадлежности, амулети). Отново намира прототипи в иранската митология - в представите за Вселената, състояща се от две чаши, символизиращи земята и небето.

В следващия раздел *„Зооморфни и антропоморфни изображения"* вниманието е привлечено към паметници, представящи животни, конници и ездачи на грифони. Разглеждайки фигурите на животни и птици, В. Е. Фльорова си поставя за цел да сравни сюжетите на амулетите и графитите от гледна точка на съдържателната страна на изображенията. Установява, че при металните амулети са засвидетелствани най-много изображения на хищници и особено на водоплаващи птици. Докато хищните птици, поставени в кръг, са символи на небето и слънцето, водоплаващите се свързват с композиции, водещи към Великата богиня, изобразена може би в момента на раждането ѝ от слънцето. Спира се и на амулетите „кон без конник", при които проследява северокавказко влияние. В Подонието, в това число и в горско - степните катакомбни некрополи, почти отсъстват амулети с фигури на конници. Такива изображения се срещат при графичните рисунки върху камък и кост, дори при кръглата пластика. С основание отбелязва, че макар двата амулета от Ханска в Молдова и от Болград, Одеска област да се включват в паметниците на Салтово-Маяцката култура, по иконография те се отличават от амулетите, представящи коне и конници от Подонието, аналогични на северокавказките. Последните изследвания на подобни паметници от България насочват към значително по-късната употреба на амулета от Ханска, който е най-вероятно от XI в.

От Салтовския и Дмитриевския некропол в гробове на жени и девойки са известни и други, силно стилизирани фигури, представящи ездач, който не язди кон, а фантастично животно - полуптица-полузвяр. В. Е. Фльорова определя централната фигура с петлик на главата като ездач-конник и я свързва със средните фигури при амулетите с две протомета. Амулетите с грифони (за разлика от тези с конници) се съпоставят не с дружинния култ, а с идеята за плодородие, подсилена и от кръглия отвор върху тялото на грифона.

В *„Скрито и открито"* читателят проследява разсъжденията на В. Фльорова върху семантиката на различните амулети. Установявайки, че в гробовете се откриват по няколко еднакви по тип или близки амулета, тя говори за „удвояване на магическия символ" и сравнява този прийом с огледалното удвояване на образа или знака. Повторението на близки символи отбелязва като характерна черта за графичните изображения на Хазария, особено за Маяцкото градище и за грънчарските знаци. Допуска, че поставянето на няколко еднакви амулета не е ставало едновременно, а е резултат от повторно обръщане към един и същ уважаван персонаж от пантеона. Най-често дублиране е засвидетелствано при висулките с глави на соколи и при ажурните, наподобяващи колело. При съчетаването на амулетите предполага, че е съблюдавана определена йерархия - амулетите с две протомета с ездачи на грифон, коне и птици са заемали подчинено положение по отношение на пръстеновидните, четирилъчевите и многолъчевите символи, свастическите амулети, амулетите с глави на сокол и във вид на двойна чаша.

Освен пазители, напомнящи за двата източника на живителна влага (небесни и подземни води), двойните чаши са могли да бъдат и пазители на скъпи реликвиарии, вероятно от органичен произход. Тук е представена и темата за скрития характер на апотропея, засвидетелствана и с етнографски паралели. Скриването на апотропея го разграничава от другите магически по своята функция предмети и украшения, които също са пазители. Според В. Фльорова с отговора на въпроса дали различните висулки са носени скрито или открито, могат да се изяснят функциите им и значението, което са имали за обитателите на Подонието въплътените в тях образи. Допуска се, че са скривани амулети от кръговите типове и тези с двойни протомета, докато „двойните чаши", луниците и амулетите от зъби и нокти на животни и бронзовите им имитации са носени открито. Ако фигуралните висулки-конници и животни са сочели принадлежността на притежателите им към определено съсловие или племе, то откритото носените свидетелстват за преобладаването на охранителната функция. Скритото или откритото носене на висулките е предизвикано не само от типа, но и от целта, с която е употребяван амулетът. В случая става въпрос и за вярвания, и за обреди.

В следващия раздел В. Е. Фльорова разглежда *„Особеностите на образния строй"*. Установява, че с открито носените украшения - коланни токи, апликации и накрайници, апликации и начелници на конски глави е свързана растителната орнаментика, която липсва сред графитните рисунки, дъната на съдовете, огледалата, висулките-амулети. Достига до извода, че за хазарското изкуство е характерно разграничаването на растителните сюжети от зооморфните и антропоморфните, докато при синхронните произведения на художествения метал от Тански Китай, Византия, Иран, Сибир, Средна Азия, Аварския каганат, а и покъсно в древна Русия те са съчетавани и дори преплетени в една композиция. Друга особеност на образното изграждане при графитите и амулетите е избягването на сюжети, свързани с хтоничните сили, като допуска, че това може би се дължи па влиянието на държавата върху културата в разноплеменна Хазария - тема, която е слабо изследвана. Набелязва отличителните черти на салтовските амулети, като подробно ги сравнява със северокавказките и с тези в Подонието. В. Е. Фльорова прави извода, че за амулетите на Хазария е свойствен биполярният характер на движението на слънцето, което според представите на древния човек денем се движи отляво надясно, а нощем осъществява своя път, връщайки се по космическите води отдясно наляво. Смяната на времето през деня и годишния цикъл на вегетация е отразен не само при различните амулети, но и при графичните рисунки върху костни предмети като тези от Славянския музей и от Саркел. Установява, че в много митологии

типът на ездитното животно за слънчевото божество е регламентиран от времето на денонощието и проследява неговото тълкуване. Стига до извода, че разделянето на образите в хазарското изкуство е с динамичен характер: горе - движение по слънцето - дясна страна - ден; долу - движение срещу слънцето - лява страна - нощ.

В раздела *„Амулети и торевтика"* са съпоставени амулетите с няколко забележителни паметника на средновековната торевтика - съдовете от Коцкий городок, от Кип и Надь сент Миклош. Авторът задълбочено разглежда всички сцени и персонажи и, отчитайки техните особености, разкрива митологичните образи и сюжети. Особена заслуга на В. Е. Фльорова е, че припомня забравения за науката меден позлатен съд от Краснодар, много точен паралел на кана № 7 от Надь сент Миклош и важен свидетел за разпространение на сюжети от надьсентмиклошки тип непосредствено на територията на Хазария. Обръща особено внимание и на съда-чаша от късносасанидски произход, намерен в могила 14 с квадратни ровове на IV Подгородски некропол на Долен Дон. За нея това е първата находка, чийто митологически сюжет се свързва пряко с населението на Хазарския каганат - по територия, тип на погребалното съоръжение и датировка - VIII в. Тя отново достига до индо-иранската митология, като не споменава други мнения (например на Н. Мавродинов, свързващ сцените от кани № 2 и 7 на надьсентмиклошкото съкровище с гръцката митология - отвличането на Ганимед от орела на Зевс и борбата на кентаврите с лапитите, или на Ж. Аладжов, смятащ някои от изображенията за бог Тангра). Според нея всеки съд с формата и сцените си е модел на микрокосмоса и въпреки че в различните съдове герои и животни са заменени, то общото сакрално съдържание се запазва. То се свързва с картината на Вселената, със строежа на света - борбата на светлото с тъмното, с календарните цикли, като отражение на тази борба. В. Е. Фльорова убедително приема, че всички тези съдове са предназначени за обредни действия, свързани с тяхната символика - в дните на пролетното и есенното равноденствие, на лятното и зимното слънцестоене. Допуска и използването им в обреди, изпълнявани в критични обстоятелства. Посочва, че съдовете от византийски произход имат друго предназначение, носят различна символика и религиозни традиции. И само споменава, че християнството и юдаизма не са получили забележително разпространение в Хазария. Главата завършва с обособяване (в 8 точки) на общите черти между амулетите и торевтиката.

Последната глава *„Кан и бей"* е свързана отново с амулетите. За В. Е. Фльорова установената в тези паметници опозиция: дясно - ляво, горе - долу, ден - нощ намира съответствие в сведенията на писмените извори за държавното устройство на Хазария, в бинарната опозиция на двата управителя - кана и бея, чиито управленчески и сакрални функции са детайлно разгледани.

В краткото *„Заключение"* В. Е. Фльорова обяснява, че поради сравняването на символите върху металните амулети с тези върху графитите, грънчарските знаци, торевтиката и някои украшения, не е проследила теми, засягащи тричленния вертикален строеж на микрокосмоса, култа към предците, въпроси от зоолатрията, декорацията върху коланните гарнитури. Тя достига до извода, че разгледаните материали показват устойчивост на сюжетите, единство на символите - в отдалечени паметници в обширната територия на каганата са съществували едни и същи амулети и близки по типове и сюжети рисунки и знаци. Установява, че за всяка сфера на живота е присъщ специфичен кръг образи и знаци - грънчарските знаци са ориентирани предимно към соларния кръг; металните амулети - към соларния култ и свързаните с него идеи за плодородие; графитите на Маяцкото градище, костните реликвиари и астрагали - към мистерии за общуване с предците, знаците на строителите - към идеята за подреждане на вселената; торевтиката разкрива митове, посветени на обреди, свързани с календарни пиршества.

Осмисляйки анализирания разнообразен материал, представен от съпоставянето на металните амулети с различните графити и грънчарски знаци, читателят сам достига до извода за господството на езическата, сложна и многопластова, религия в Хазарския каганат. Посочвайки различни аналогии, тълкувайки разнообразни сюжети и изображения В. Е. Фльорова прокарва идеята за дълбокото влияние на иранизма във вярванията на населението в каганата, като не пропуска и тюркския субстрат и често привежда паралели с материали от Алтай, Волжка и Дунавска България. Действително досега сред паметниците в каганата не са известни изображения на Тангра и Умай. Но сигурни такива, с изключение на колоната с името на Тангра от Мадара, липсват и в България. Опитите да се свърже Мадарският конник, конниците - амулети, печатчетата с изображение на конници с това божество остават само предположения, още повече, че някои метални амулети с такива изображения, както изглежда, са от X и дори XI в.

В книгата на В. Е. Фльорова е коментирано и събрано твърде много и в това се състои неоспоримата полза от нейното изследване. Обърнато е внимание на дребни, но широко разпространени, повтарящи се паметници и изображения. Тя почти не се занимава със световните религии (християнство, ислям, юдаизъм), тъй като те не са отразени в този масов материал. И макар че в прав текст за юдаизма, наложен като религия на неюдейското население на каганата, е казано твърде малко, от събрания и обсъждан многобroен материал се вижда, че паметници, които могат да се свържат с тази религия, липсват. Оттук читателят си прави извода за правотата на средновековни автори като Ибн Русте, Ибн Хаукал, на учени като М. И. Артамонов, С. А. Плетнева, че юдейската религия е била приета и практикувана от управляващата върхушка, но не и от многобройното население на каганата. Изводите, разсъжденията върху семантиката са много интересни и без съмнение те ще се имат предвид при разглеждането на подобни паметници, които у нас все още не са така старателно обединени и тълкувани.

Людмила Дончева - Петкова

Работен семинар „Усвоеният свят на минералите: социална и символична оценка на праисторическите технологии в Югоизточна Европа", София, 3-6. 09. 2003

Между 3 и 6 септември 2003г., в Археологическия Институт с Музей към БАН в София, се проведе международен семинар, финансиран по проект от Европейската научна фондация. Основана през 1974 г., със седалище в Страсбург, Фондацията наброява 76 организации-членки от 29 страни. България се представя от БАН в лицето на проф. Наум Якимов. Настоящият форум е първата реализирана в България изява на научната стратегия на Фондацията. Тя беше подготвена и организирана от д-р Цони Цонев от АИМ-БАН, София и Емануела Монтаняри-Кокели от Университета в Триест.

В семинара взеха участие 21 представители от 12 страни - България, Австрия, Белгия, Великобритания, Германия, Италия, Норвегия, Словения, Сърбия, САЩ, Унгария, Чехия. На официалното откриване на семинара приветствени думи към участниците произнесе главният научен секретар на БАН - проф. Н. Якимов.

Научните заседания преминаха в 5 сесии, чиято работа започна след специална встъпителна презентация на Цони Цонев, Мануела Монтаняри-Кокели и Киара Пиано (Италия) за математическото моделиране в праисторическата археология и приложението му посредством географско-информационни системи (GIS).

Първата сесия беше посветена на проучвания върху палеолита, представени в 7 доклада.

С. Иванова запозна аудиторията с експлоатацията на кремъчни суровини през ранния палеолит, на базата на примери от открити селища в Родопите и от пещерата Козарника.

Преходът среден/късен палеолит беше застъпен в 3 доклада: *Стивън Кун* (САЩ), изхождайки от материалите от турската пещера Ючазлъ, направи преглед на ансамбли с върхове (нетипични листовидни форми), третирайки ги като преходни индустрии към къснопалеолитните култури; интересни технологични аспекти на кремъчното производство от пещерата Самуилица II представи *И. Крумов; Ж.-Г. Борд* (Франция) внесе новаторски подход и съществен принос към дебата за генезиса на ориняшката култура по известния и преекспониран пласт 11 от пещерата Бачо Киро.

Късният палеолит в Моравския коридор, от гледна точка на адаптацията и усвояването на суровинните източници и ландшафта, беше интересно осмислен и представен от *И. Свобода* (Чехия). Граветският технокултурен комплекс от пещерата Козарника - ниво IV, беше представен от *Ц. Цанова*.

Марсел От (Белгия) демонстрира нестандартен и задълбочен подход към палеосоциума, през призмата на архео-етнографски примери за свободния човешки избор - традиционен или иновационен - в областта на технологиите.

Втората сесия беше посветена на трасологическия анализ в праисторията. Представени бяха 2 доклада: *М. Дерндарски* (Австрия) изложи резултатите от експериментално-трасологическото си проучване върху микротраветски върхове и затъпени пластинки от селището Щилфрид. Акцентът неминуемо падна върху невъзможността за надеждно диагностициране и идентифициране на върховете от праисторически метателни оръжия, в случая - стрели. *М. Гюрова* направи изложение в по-широк теоретичен аспект - за предпоставените, но трудно доказуеми връзки между суровинните източници и праисторическите технологични стратегии; за авангардните естественонаучни методи в областта на трасологията, демонстриращи зависимостта между минералогичния състав на суровината и следите от употреба върху кремъчните артефакти.

Третата сесия, най-пряко свързана със замисъла на целия семинар, беше посветена на първичните каменни суровини. Бяха представени следните доклади: *К. Кънчев* и *Ч. Начев* се спряха на петрографските характеристики на каменните оръдия от халколитното селище Ракитово. Изложението беше издържано в традиционния стил на К. Кънчев да материализира връзката между химическия анализ на използваните суровини и археологическия „живот" на каменните сечива. *Ан Хозър* (Белгия) представи колективните резултати от теренните проучвания на международен екип, в състав Ангел Кунов (Геологически институт на БАН), Г. Трънка (Виенски университет) и Ц. Цонев, проведени в ЮИ България, с цел издирване и локализиране на обсидианови източници. Провокирани от интересното и труднообяснимо набюдение, че присъствието на артефакти от обсидиан в българската праистория е минимално и несигурно, членовете на екипа контстатираха наличие на обсидианови конкреции, които не предполагат последваща технологична обработка и употреба.

Четвъртата научна сесия фокусира вниманието на участниците върху проучвания на проблема за прехода между мезолита и неолита. Бяха изслушани 5 доклада: *Еспен Улберг* (Норвегия) представи нелинеен математически модел на непредвидимо поведение на мезолитните общности от Норвегия от гледна точка на снабдяването със суровини, местата на заселване и придвижване по терена. Моделът е широко приложим и за други райони на света, включително и на Балканите. *Е. Монтаняри-Кокели* и *К. Пиано* (Италия) представиха резултатите от проучването си върху експлоатацията и циркулацията на локални и екзотични кремъчни суровини в района на Триесткия карст през посочения преходен период. *Ан Хозър* (Белгия) обърна внимание върху локални сътресения в икономическата и културна система на обширния централноевропейски блок на културата на линейнолентестата керамика. Тезата беше илюстрирана с конкретни резултати от проучвания по долината на р. Мозел. Балканският регион беше застъпен в 2 доклада: *Ц. Цонев* представи тезата си за символно-се-

мантичните измерения на появата и разпространението на дългите кремъчни пластини и лалевидните керамични форми през ранния балкански неолит. *Елмар Кристман* (Германия) запозна аудиторията с примери за неатрактивното, но практически значимото използуване на обсидиан като опостнител в раннонеолитната керамика от Гърция.

Последната сесия от програмата на семинара и своеобразна прелюдия към заключителната дискусия се състоеше от 4 доклада, с подчертан уклон към теоретико-философското тълкуване на археологическите свидетелства. *Л. Барфилд* (Великобритания) наведе на размисли върху социалните и символични аспекти на кремъчните артефакти в европейската праистория, илюстрирайки с конкретни примери разликите между символичното и утилитарно значение и внушение на определени категории изделия. *Б. Кавур* (Словения) и *Б. Трипкович* (Сърбия) представиха виждания си относно провокациите в археологическото дирене: „неоткритите находки" в изложението на първия лектор и „алтернативата на обсидиана" в неолита на Европа - в интерпретацията на втория, дадоха добра основа за коментари и мнения. *Ц. Цонев* изнесе доклад на тема: ландшафтите между невидимото и ежедневното. Той изтъкна, че ландшафтите никога не са неутрални природни дадености, а активно се включват в ежедневието и ритуалното възприемане на света от човешките общности. Те обединяват човешките технологии като взаимосвързани дейности, извършвани на определени места в терена.

За отбелязване е фактът, че след всеки доклад, както и в края на всяка сесия имаше въпроси и обсъждане по повдигнатите проблеми. Целият работен семинар премина в много оживен и конструктивен дух на професионален и добронамерен диалог. Това бяха отличителните черти и на финалната дискусия, завършила с оптимистичното намерение този семинар да прерасне в традиционни и периодични срещи на колегията, което само би задълбочило поставеното добро начало на ползотворно международно сътрудничество.

По предложение на Марсел От и Ан Хозър беше решено актите на семинара да бъдат издадени от издателство ERAUL на Университета в Лиеж.

Приятен завършек на срещата беше екскурзията до пещерите Темната Дупка и Самуилица I и II, където гостите се насладиха на това кътче от България, респектиращо с „историзма" и феноменалната си красота.

Мария Гюрова

Международен симпозиум „Праисторическа Тракия" Стара Загора, 30. 09-4. 10. 2003

Праисторическа Тракия традиционно фокусира вниманието на голям кръг изследователи, обединени от широк кръг проблеми: от началните етапи на неолитизацията на Балканите, през богатството и разнообразието на неолитната и халколитната култури до неизбежното вписване и интерпретиране на региона в контекста на контактната зона СЗ Анатолия/ЮИ Европа - отправна точка за разбирането и осмислянето на историята на европейската цивилизация.

Симпозиумът представлява логическо продължение и, надяваме се, не завършек на серия научни форуми по праистория, инициирани от проф. Васил Николов (АИМ-БАН), между които проведените в Карановo международен симпозиум „Неолитът в Югоизточна Европа" (1997) и националната конференция „Тракия и съседните райони през неолита и халколита" (1999). Конкретен повод за организирането на тазгодишния форум е 40-годишнината от разкопките на Азмашката селищна могила, което по естествен начин предопредели и мястото на провеждането му - в Стара Загора. Симпозиумът протече с активната подкрепа и под патронажа на кмета на града д-р Евгений Желев.

Симпозиумът беше официално открит от директора на АИМ-БАН проф. Васил Николов, който отбеляза необходимостта от продължаване на научния диалог върху праисторията на Тракия, поради натрупването на нови наблюдения и археологически материали, и потребността от тяхното осмисляне.

Петър Калчев, директор на Регионалния исторически музей - Стара Загора, разказа за провеждането на разкопките на селищна могила Азмак и припомни на участниците и гостите научните заслуги на нейните разкопвачи - Георги И. Георгиев, Петър Детев, Минчо Димитров и Димитър Николов. Приветствени думи към участниците отправи и кметът на Стара Загора д-р Евгений Желев.

На симпозиума си дадоха среща 40 учени, представители на 3 генерации от 8 страни: България, Австрия, Белгия, Великобритания, Германия, Гърция, Русия и Турция. Научната дейност се проведе при отлична организация и условия и протече в 5 тематично обособени заседания.

Първото от тях, посветено на неолитните Балкани и Анатолия, обедини 15 доклада: *В. Николов* (София) предложи „динамичен модел" на културните явления в Тракия, изграден на основата на периодизация и сравнителен анализ на керамичните комплекси от многослойни неолитни селища, предимно селищни могили. Прецизният анализ на керамичните форми и орнаментация позволява на автора да обособи 7 културно-хронологически периода в Тракия, с различна динамика на културното развитие. В края на неолитния период балансът между традициите и иновациите в рамките на отделните периоди неминуемо води до изместването на цветните съдове с рисувана украса от тъмните съдове с релефна украса, чиято отправна точка на разпространение е СЗ Анатолия. Културно-хронологическата позиция и характеристиката на отделни периоди от актуализираната карановска периодизация бяха разгледани в докладите на *Д. Карастоянова* (Казанлък) - за раннонеолитния керамичен комплекс Караново I-III от

селищна могила Казанлък, и на *В. Божилов* (София) - за интерпретацията на Караново IV като проява на диахронно развитие, или локални варианти в неолитни селища от Тракия. Авторът изтъкна, че повечето разделения са направени въз основа на нестратифициран материал, или на материал от еднослойни селища и, че според него, изкуственото диференциране на фази в Караново IV е неприемливо, докато тезата за локални варианти със специфична динамика на културно развитие е правдоподобна и защитима.

Проблемът за културните контакти праз неолита намери изява в 3 доклада: *Н. Еленски* (В. Търново) проследи раннонеолитните културни контакти на Централна Северна България с районите на Тракия и СЗ Анатолия. Синхронизацията на керамичните комплекси от културна група Копривец със селища от културата Фикиртепе, както и на комплекса Овчарово-Самоводене с Караново II в Тракия обуславят тезата на автора за раннонеолитен блок, в зоната на влияние между източните Балкани и СЗ Анатолия, който се противопоставя на културите с рисувана керамика от западните Балкани. Вторият доклад, на *И. Гацов* (София), проследи развитието на кремъчните индустрии през ранния неолит в района на Мраморно море (селищата Илипинар и Ментеше), турска и българска Тракия (Пендик, Ашаъпинар, Ходжа Чешме, Караново и Азмак) и илюстрира съществените технико-типологически различия между проучените ансамбли, с опит за проследяване на влияния и контакти. Символична и социално-обвързана интерпретация на дългите кремъчни пластини от Балканите и обсидиановите от Анатолия направи в изложението си *Ц. Цонев* (София). *М. Гребска-Кулова* (Благоевград) представи общите тенденции в културното развитие в Югозападна България през втората половина на VI хил. пр. Хр. Тя обоснова и разграничи 3 етапа в развитието на неолитното население, подчертавайки приемствеността и иновациите в топографията на селищата, както и чувствителните промени в керамичното производство, вкл. технологията, формите и орнаментацията. С нови проучвания върху раннонеолитната култура запознаха аудиторията *К. Лещаков* (София), който разкри резултатите от спасителните разкопки при Ябълково - медна шлака, кремъчен диск - произхождащи от сигурен контекст на жилища, и *Н. Карул* (Истанбул), докладвал ситуацията от последните проучвания на селището Ашаъпинар в турска Тракия.

На проблемите на жилищното строителство и селищната организация през неолита бяха посветени докладите на *Я. Бояджиев* (София) и *Д. Фолман* (Саарбрюкен). Първият представи примери за вкопани жилища от 3 селища през късния неолит - Априлци, Тополница-Промахон и Калугерово и подчерта, че традицията за вкопаване на жилищата се запазва в Тракия и в началото на ранния халколит. Вторият лектор изложи в детайли перфектно разкопаните жилища от периодите Караново III и IV в откритото селище Драма-Герена.

Интерпретацията на отделни елементи на материалната култура беше застъпена в 3 доклада: *Л. Бергер* (Залцбург) представи антропоморфната пластика от пластове Караново II-III, III и III-IV от едноименната могила; *В. Вандова* (Кюстендил) представи къснонеолитни керамични съдове с графитна украса от долината на Струма, а *А. Чохаджиев* (В. Търново) предложи интересна интерпретация и реконструкция на „пашкуловидните" тежести за стан в качеството им на макари.

Единственият доклад, третиращ погребалните обреди, беше изнесен от *К. Бъчваров*. Той разгледа произхода, разпространението и семантиката на гробовете в керамичен съд - интерпретативно наречен от него „раждащо гърне" - получили толкова продължително и широко развитие през по-късните епохи, но като обред възникнали още през ранния неолит.

Второто заседание, посветено на неолитното и халколитното развитие, обхващаше 9 доклада: преходът от късен неолит към ранен халколит в регионален мащаб беше представен от *П. Калчев* (Ст. Загора), на базата на прецизен анализ на керамичните комплекси от многобройните праисторически селища в Старозагорско.

Жилищната архитектура и селищната организация бяха застъпени в 3 доклада: *Щ. Хилер* (Залцбург) представи в диахронен аспект пълна картина на жилищното строителство (ориентация на сградите, улично пространство) в контекста на проучените неолитните и халколитни селища от Карановската могила. *Ф. Фехт* (Саарбрюкен) докладва жилищата от периода Караново V от селището Драма-Мерджумекя в цялото им археологическо богатство и на базата на задълбочен архитектурен и социален анализ. *А. Радунчева* (София) акцентира вниманието върху неолитни и халколитни сгради с необичайни планове и организиране на извънсградното пространство. На базата на трапецовидни постройки от Ракитово, Симеоновград, Дуранкулак и Долнослав, авторката обоснова тезата си за култовите комплекси и специални сгради, изграждани за извършване на религиозни ритуали;

Проучванията върху различни аспекти на керамичните комплекси се свеждаха до три: *Дж. Чапман* (Дърам) разви концепцията си за философското осмисляне на неолитната и халколитна керамика от България, осъществено през призмата на аналогията между категориалния анализ на керамичните форми и украса и социалните процеси на идентификация и категоризация. *И. Шлор* (Залцбург) представи образци от керамичния комплекс Караново V в едноименната селищна могила, сравнявайки ги с керамични стилове и форми от други проучени селища в Тракия. *С. Чохаджиев* (В. Търново) направи обзор върху трипръстните антпропоморфни изображения, подчертавайки жанровото им разнообразие в рамките на удивително сходна иконография, както и широкия им териториален и хронологически обхват (от VII хил. пр. Хр. до IV в. след Хр.). Беше поставен въпроса за персонификацията на тези изображения.

Тематичният обхват на сесията завърши с изложенията на *Ф. Ланг* (Залцбург) и *М. Гюрова* (София). Първият представи проучванията си върху костната

индустрия от селищната могила Карановo, акцентирайки върху характерни и атрибутивни от хронологическа и културоопределяща гледна точка костни оръдия. В подобен „еволюционен" аспект беше издържан и докладът на М. Гюрова, посветен на диахронен анализ и интерпретация на кремъчните индустрии от селищна могила Карановo, представени от технико-типологическа и функционална гледна точка.

Третото и четвърто заседания могат да се обединят под знака на изследвания в областта на халколита, представени в 8 доклада и с подчертан акцент върху интерпретацията на отделни елементи от материалната култура.

Селищната могила Юнаците, с нови проучвания върху археологическите материали, беше обект на 3 доклада: *Я. Асланис* (Солун) представи вкопани хранилища за месо от късноxалколитния пласт, а *В. Мацанова* (Пазарджик) - метални находки от опожарените жилища на последното късноxалколитно селище в могилата. Оръдията от мед, които преобладават сред находките, произхождат от локализираните вече 2 производствени зони, а анализът на метала приобщава селището към ЮЗ регион на Балкано-Карпатската провинция. *С. Игнатова* (Пазарджик) предложи изчерпателно експозе върху анализа на зооморфната фигуративна пластика от последните 2 халколитни селища в Юнаците - 128 екз. „кръстати идоли" и реалистични фигурки на птици. Независимо от стилистичните им особености, авторката интерпретира всички статуетки като изображения на птици.

В. Гергов (Телиш) представи селището Телиш-Редутите в контекста на синхронизацията му със селища от Тракия (в частност със селищна могила Юнаците). Той изтъкна специфичния характер на материалната култура от етапа Телиш IV, която не се вписва в контекста на комплекса Коджадермен-Гумелница-Карановo VI, а е близка с културите от блока Криводол-Салкуца-Бубани.

На интересни предмети от халколита бяха посветени 4 специални проучвания: *Т. Кънчева-Русева* (Нова Загора) представи атрактивни елементи от облеклото и накитите на халколитното население по материали от селищна могила Съдиево. *Л. Перничева* (София) запозна аудиторията с колекция от 17 антропоморфни фигурки от българо-немските проучвания на селищна могила Кирилово, съхранявани във фонда на АИМ при БАН. Поради липсата на стратиграфски данни и на контекст на откриване, единствено направените паралели с публикувани находки приобщават тези статуетки към определен етнокултурен кръг от халколита и евентуално от късния неолит. *М. Христов* (София) представи 4 характерни и рядко срещани в България антропоморфни съда с кухи вдигнати ръце. По стилистични особености и аналогии с културния комплекс Коджадермен-Гумелница-Карановo VI, авторът определя културната им принадлежност към късния халколит. *В. Петрова* (София) направи прецизна класификация на керамичните форми и орнаментация от III фаза на културата Карановo VI, на базата на проучванията си върху късноxалколитни керамични комплекси.

Последното научно заседание на симпозиума обедини 6 доклада, посветени на интердисциплинарни аспекти в праисторическите проучвания.

Източниците на каменни суровини бяха застъпени в 2 доклада: *К. Кънчев* (София) представи петрографските характеристики на скалните породи, използвани за производството на неолитни оръдия от Азмашката селищна могила; *Ан Хозър* (Брюксел) изложи резултатите от теренните обхождания в зони на палеовулканска активност в южна България, насочени към търсене и локализиране на обсидианови находища. Заключението беше, че от геологическа гледна точка резултатът е положителен (идентифицирани са обсидианови конкреции), но от археологическа - отрицателен (наличната суровина е неизползваема за производство на артефакти).

Графитът като суровина и средство за орнаментиране на керамични съдове беше обект на вниманието на *П. Лещаков* (В. Търново). Той представи данни за химическия състав и находищата на този минерал в България, графитните находки от праисторически селища, типологията на графитните артефакти, тяхното разпространение и употреба през халколита. Анализът на техниката на нанасяне на графитната украса върху керамични съдове беше разкрита професионално и в детайли от майстора-грънчар *Д. Кисьов* (Троян). На базата на богатия си опит и целенасочени експерименти, той поднесе на археолозите ценна и полезна информация за етапите и тънкостите на нанасяне на атрактивната графитна украса - специална технология на керамичното производство, изискваща високи познания и умения.

Т. Мишина (Москва) представи съвместното си с *В. Балабина* проучване върху палеоекологични реконструкции по материали от селищни могили. Селищна могила Юнаците послужи за конкретен пример за прилагането на този естествено-научен подход, информативен относно разкриването на характеристики на палеосредата. *Б. Гайдарска* (София) демонстрира приложението на географско-информационните системи за виртуални проучвания на праисторическите селищни системи в тяхната социо-икономическа обвързаност.

Научният симпозиум протече при голям интерес от страна на участниците и гостите. Повечето доклади предизвикаха оживени обсъждания. По време на заключителната дискусия *В. Николов* отбеляза удовлетворението си от нивото и качеството на работа на научния форум, както и от оптималния баланс между проблематиката и броя участници. Той изказа благодарност на участниците и надежда за продължаване на традицията за периодично осъществяване на подобни ползотворни научни срещи. *Дж. Чапман* благодари на В. Николов и П. Калчев за чудесно организирания симпозиум и сподели оценката си за научната стойност на форума. На базата на представените доклади той резюмира няколкото открояващи се направления в научното дирене: динамика на развитие и традиционност, която в случая с Тракия се изявява основно в селищните могили като основна форма на уседналост и проява

на дълготрайна и стабилна социална практика; динамика на разпространение на неолитизацията и обособяване на контактни зони; регионални социални връзки, интра- и интерселищни взаимоотношения; Караново IV - ключово явление за настъпващите радикални промени в културата на човешките общности. Чапман подчерта, че подобните процеси и явления не предполагат неизбежно контакти и връзки (те могат да се зародят в различен контекст), и че различията в материалната култура отразяват дивергентност в човешкото поведение и свободен избор дори в рамките на една общност. *Х. Тодорова* също благодари на организаторите и сподели високата си оценка за работата на симпозиума, окачествявайки го като образец за форум, където всеки внесе своя малък, но съществен принос, а това именно чертае пътя за развитие на науката. Тя предложи подобни прояви да се организират в Северна и Югозападна България, което допълнително би стимулирало и мотивирало проучванията в тези райони.

Програмата на симпозиума беше богато разнообразена с културни прояви. Бяха организирани екскурзии в Старозагорско и Казанлъшко с посещения на Берекетската селищна могила, неолитните жилища в Стара Загора, богатото археологическо хранилище в Малка Верея, музейната сбирка в Казанлък, етнографския комплекс Кулата и няколко тракийски гробници в Долината на розите и царете, проучени от експедиция ТЕМП.

Мария Гюрова

Изложбата „Златните векове на майоликата“ - София, АИМ - БАН, 2003 г.

Изложбата „Златните векове на майоликата“, организирана от Италианския културен институт в София и Археологическия институт с музей при БАН, под патронажа на г-н Джан Б. Кампаньола, посланик на Италия в България, се представя от 3.06. до 3.09.2003 г. в централното пространство на партерната зала на музея. Тя включва сто майолики - съдове, теракоти, стенни и подови плочки, произхождащи от колекциите на Националната галерия за антично изкуство със седалище в Палацо Барберини в Рим. В голямата си част експонатите са дарения, направени от благородни италиански родове и известни колекционери, като княз Ладислао Одескалки и Алесандро Кастелани.

Съдовете са изработени от бяла или синя шуплеста глина, покрити са с плътна или прозрачна глазура. Украсата им е съставена от двуцветни и полихромни мотиви. Те илюстрират най-популярните форми на италианската майолика през XV - XVIII в.: „бокали“ и „орчиоли“ - кани с една дръжка, „албарели“ - буркани без или с две дръжки, сред които и такива, предназначени за аптеките, бутилки, големи глобусовидни и яйцевидни вази, съдчета за съхраняване на таблетки и чинии с различни форми и големини. Най-многобройни са вазите от XVI в., като единични екземпляри датират от XIII-XIV и XIX в.

Представени са произведения на работилници от отделни области в Северна Италия - Лигурия и Венето, Централна - Емилия-Романя, Тоскана, Марке, Умбрия, Лацио и Южна Италия - Кампания, Абруцо и Сицилия, като се илюстрират характерните черти в самата им изработка, в предпочитанието на съдови форми, в декоративния репертоар и стиловите им особености.

Важно място в изложбата е отредено на чиния от работилницата Ланфранко (1540 г.) от района на гр. Пезаро и на купа на Николо Пелипарио (1520-25 г.) от гр. Урбино, и двете с изображение на митологически сцени, на чиния от Фаенца (1530-40 г.) с изображение на светец, на кана от Монтелупо (XVI в.) и на двойка големи яйцевидни вази от Флоренция (XIX в.) с богата, изящна растителна украса, както и на чинии от Савона и Албисола (XVII в.) с пейзажи, нарисувани върху син фон. Сред най-представителните съдове в изложбата трябва да се отбележи една чиния от бяла майолика с изображение на мартирий на светица, изработена от Франческо Ксанто Авели (1530г.), която с нежността на тоналностите и нюансите си, както и с декоративните елементи, вдъхновени от школата на Рафаел, напомня маниера на известния майстор Никола от Урбино.

В експозицията, наред с италианските, присъстват и единични испански шедьоври, създадени в работилниците на Манисес, близо до Валенсия (1465 г.); съдовете са изпълнени с позлата и имат декоративни мотиви, характерни за ориенталската традиция - зооморфни и растителни елементи, надписи.

Централно място в залата на АИМ е предоставено на теракотите, особено интересни са един силно изразителен бюст на Спасителя - полихромна теракота с глазура, произведена в Тоскана през XVII в., както и статуетка на спинарий от Чивита Кастелана от края на XVIII в.

Колекцията на майоликите от Италия и Средиземноморието през XV-XVIII в. е обогатена и с група стенни и подови плочи от Италия, Испания и Турция. Почти еднометровата композиция, съставена от 54 плочки в синьо, зелено, жълто и охра, изобразяваща римския герой Сципион, е изработена в Лигурия и вероятно произхожда от Палацо Джентили-Ричи в Савона, където е украсявала стените или пода на сградата. Серия подови „амброджети“ - плочки в майолика, от Пезаро, датиращи от първата четвърт на XVI в., в използваната техника и в декоративните си мотиви показват близки аналогии с пода на ложите на Рафаел във Ватикана, произведение на Андреа де ла Робия (1435-1525 г.). При това техният стил е под силното влияние на ориенталските модели, както и на тези, свързани с испанската традиция на куерда-сека. В изложбата са експонирани и плочки от Гранада, Манисес, Андалусия и от Измир. Особено впечатляващи са плочките от Измир от XVI - XVIII в., те се характеризират с прекрасни декоративни мотиви: арабески и

листа в синьо, бродирани в червено и пъпки в синьо, зелено, червено и бяло или композиции от карамфили, лалета, рози, зюмбюли, кипариси, лозови клончета, изобразени в синьо, зелено, пурпурно и кафяво.

Изложбата е втората проява, организирана съвместно с Италианския културен институт - София (в първата, проведена през 2001 г., беше представено венецианско стъкло от Ренасанса до XIX в.), в рамките на по-обширна програма на сътрудничество между АИМ и най-представителните европейски музеи, която цели взаимното опознаване на общото европейско културно наследство.

Мария Рехо

Национална научна конференция „Културата на Велики Преслав IX - XIV в."

От 29 до 30 май 2003 г. във Велики Преслав се проведе научна конференция, посветена на няколко годишнини, свързани с някогашната българска столица: 1110 г. от обявяването на Преслав за столица на българската държава; 50 години от смъртта на Йордан Господинов (1872-1953) - един най-ревностните изследователи на старата столица и виден обществен и културен деятел от първата половина на XX в.; 120 г. от възстановяването на градския статут на Велики Преслав.

Организатори на конференцията бяха: АИМ при БАН - филиал Шумен, АМ „Велики Преслав", община Велики Преслав, фондация „Велики Преслав" и Научен център „Преславска книжовна школа" при Шуменски университет „Епископ Константин Преславски". В работата на форума взеха участие учени от Археологическия институт, музеите в Шумен, Велики Преслав, Варна, Добрич, Карнобат и Шуменския университет. Материалите от конференцията ще бъдат включени в поредния VI-ти том на сборника „Преслав".

Конференцията беше открита от председателя на Организационния комитет проф. Т. Тотев. Приветствие към участниците поднесе и кмета на община Велики Преслав г-н Рачко Кожухаров. Специален гост на научния форум беше г-жа Светла Маслева - внучка на Йордан Господинов.

Работните заседания започнаха с два доклада, посветени на Й. Господинов. Т. Балабанов представи „Непознатият Йордан Господинов (по стенографски записки на учения и общественика 1900-1936 г.)", а К. Стоева „Непубликувани писма на Йордан Господинов", като изложиха нови данни за делото му като учен, общественик и ревностен проучвател на старините във втората българска столица. Особено добре това проличава от стенографските му дневници, част от които се съхраняват в АМ „Велики Преслав".

Останалите доклади засягаха различни аспекти от средновековната история на Преслав. Сред тях освен нова интерпретация на вече известни паметници, имаше и такива, отразяващи най-новите теренни проучвания.

В няколко доклада беше разгледан предстоличният период от съществуването на града. Най-ранният етап от живота в Преслав беше представен в доклада на С. Бонев, Р. Рашев, Н. Русев (Молдова), посветен на селището около езическия храм при Румска река в Преслав, където се локализира средновековно поселение от началото на IX в., чието население, най-вероятно е обслужвало храма.

М. Ваклинова се спря на темата за строежите във Вътрешния град, като изнесе доклад за Двореца и откритите в него архитектурни паметници и съоръжения. Т. Михайлова говори за достоличната ситуация в района на т. нар. административна сграда.

Известните досега данни за крепостните съоръжения бяха допълнени с резултатите от проучванията на С. Витлянов относно източната крепостна стена на Вътрешния град на Велики Преслав. Темата за т. нар. трета крепостна стена отново беше поставена за обсъждане от С. Бояджиев, който, разглеждайки я в съотношение с останалите градежи в тази част на Вътрешния град, датира изграждането ѝ след 971 г.

Т. Тотев представи обобщени данни от проучването на базиликата в местността Стамбол йолу. П. Георгиев и Я. Димитров допълниха досега известното за базиликата в м. Гебе клисе с разкритата през 1995 г. постройка, намираща се до южната стена на храма. В съвместен доклад Д. Овчаров и С. Дончева разгледаха развитието на монументалната базилика в българското средновековие. Спирайки се на произхода на този архитектурен тип, авторите анализираха чертите и еволюцията му и през Второто царство. В доклада си П. Георгиев разгледа хронологията на строежите и характера на мозайките от църквите на манастира в м. Тузлалъка и изказа хипотезата, че те не принадлежат към цялостна подова настилка, а маркират гробове на трима висши духовници и едно светско лице (вероятно самия цар Петър). С. Иванов обобщи данните за начините на строеж в преславското църковно строителство.

Не бяха подминати и проблемите, свързани с паметниците на преславското изкуство. Два доклада поставиха въпроси за пътищата на проникване и влиянията върху формиращата се след края на IX век преславска култура. Съпоставяйки мотива „щриховани листа" или „листа с щриховани бордюри" върху рисуваната керамика и унгарските пластини за чанти, Ст. Станилов застъпи тезата, че в България той се появява като резултат от косвено влияние на унгарския художествен метал от края на IX- началото на X в. Р. Рашев сравни паметниците на представителното светско изкуство с рисунки-графити от църквата на Мостич, като акцентира върху начина на проникване на образците и постави на обсъждане термина „преславска цивилизация". Въз основа на материали от Маркели Д. Момчилов разгледа ареала на разпространение на производството на преславските работилници за каменна пластика.

Различни паметници на металопластиката, произхождащи както от Велики Преслав, така и от територията на североизточните български земи бяха пред-

мет на разглеждане в няколко доклада. С. Дончева се спря на мотива „вейка“ върху накрайници, апликации и тока от края на IX-X век. В. Плетньов, въз основа на заготовки предложи вариант за производството на коланни гарнитури. На тази тематика бяха посветени и докладите на Ж. Аладжов: „Два оловни паметника от Велики Преслав“, К. Тотев: „Нагръдна икона на Богородица Кикотиса от Преслав“, В. Йотов: „Бележки върху някои паметници от Велики Преслав“, К. Константинов: „Луксозни прибори за хранене от Велики Преслав“. Г. Майсторски представи костени инструменти (поансони) от фонда на музея в Преслав за нанасяне на украса „птиче око“ върху мек материал.

На епиграфска тематика беше съобщението на С. Венелинова, която чрез сравнителен материал от различни старобългарски центрове разкри картината за намаляване влиянието на руническата писменост през X в. за сметка на все по-широката употреба на глаголицата и кирилицата.

Историческите проблеми бяха разисквани в няколко доклада. Г. Атанасов анализира данни от различни източници и представи настъпилите промени в църковната организация в Североизточна България след падането ѝ под византийска власт. Според него Преслав (Йоанопол) и Дръстър стават митрополитски катедри непосредствено след 971 г. Ж. Жекова предложи нумизматични и сфрагистични свидетелства и изказа хипотезата за Преслав като равностоен държавен център на възстановената от Асеневци държава след 1186 г. Т. Тодоров посвети доклада си на дворцовите заговори в Преслав и Константинопол през 928 г.

Няколко изложения бяха на филологическа тематика. С интерес беше посрещнат доклада на Е. Коцева: „За църквата „Св. Петър в Бугарех“, която постави въпроса за съществуването на самостоятелен култ към св. Петър в българските земи през втората половина на IX в. и за пътищата, по които той е проникнал. Х. Трендафилов разгледа отново възможността личността на Черноризец Храбър да се свърже с цар Симеон в съобщението си: „Черноризец Храбър като храбър черноризец“. Н. Николов направи анализ на старозаветните цитати в пълния старобългарски превод на Огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски.

Бяха прочетени и два доклада на отсъстващи колеги - на Н. Овчаров и Д. Стоименов - „Архивите на стратегията Велики Преслав и областният център Перперикон - общо и различно (по данни от моливдовулите)“ и на Р. Василев - „Битовата керамика от X в. от Преслав и „Голямото кале“ при Завет“.

Представените разработки, посветени на различни проблеми от миналото на Преслав очертават по-ясно картината на живота в него и силното му влияние върху културата на средновековна България.

Станислав Иванов

The journal is published four times a year. It publishes papers and reports about archaeological sites and materials concerned with excavations in Bulgaria, as well as papers of debate on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. The journal also offers concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, scientific life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters (20 standard typescript pages), including notes and bibliography.

References are to be made according to the so-called Oxford system. They are placed in brackets in the text and contain: author's surname, *space*, year of publication, comma, page(s) or illustration(s); e.g. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). The list of literature referred to is placed at the end of the text. It begins with the titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transcription is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are arranged in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (*а, б, в* etc. or *a, b, c* etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals are not abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are placed in brackets immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which forms part of a particular series, the title of the latter is preceded by "- B:" or "- In:", and followed by the other necessary information; e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - Antiquity, 39, N153, 1965, p. 6.

Velkov 1952: I. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: Festschrift Rudolf Egger, I. Klagenfurt, 1952, 28-36.

Explanatory texts and remarks are given as footnotes.

Illustrations (graphic representations of good quality or black-and-white photographs) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are marked as "Figures" (Fig.). All of them are to be numbered with Arabian figures on the back side. An arrow on the same side points the top end. The texts to illustrations should be plain and informative. Representation of linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. The components of compound illustrations are numbered with Arabic figures.

Summaries of papers and reports should be at the most informative and their length should form about one eighth of the original text.

Manuscripts are delivered on a diskette, in any WinWord version, together with a print and the illustrations. Special signs and symbols, if any, are to be inserted in the print and marked in colour. Only manuscripts in full completion are accepted.

The annual subscription for **Arheologia** is 33 USD for all countires, including postage. The subscription price must be paid in advance to: Biochim Commercial Bank, Bulgaria, Sofia 1000, 12 Batenberg Str., Batenberg Branch, Swift Code 66084219, BIN 7308000000, Bank Account No. 3010043108 - Institute of Archaeology with Museum, Journal Arheologia.